Sri Sharada Peetham, Sringeri

MANUSCRIPT PRESERVATION CENTRE

A/C. NO.	NEW	217	OLD	106
FOLIO	050			

TITLE

तर्कभाषा

२१७
II

तर्कभाषा

केशवमिश्र

त०भा०
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन वांछत्यलसः श्रुतेन । संक्षिप्तयुक्त्यन्विततर्कभाषा प्रकाश्यते
तस्य कृते मयैषा ॥१॥ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासछ
लजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रं । अस्यार्थः । प्रमाणादिषोडशपदार्थानां
तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्भवतीति न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञाने सम्यक् ज्ञातं तावद्भवति । यावदेतेषामुद्देशलक्षणप
रीक्षाः न क्रियंते । यदाह भाष्यकारः । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति । उद्देशस्तु नाम
मात्रेण वस्तुसंकीर्तनं । तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतं । लक्षणं त्वसाधारणधर्मवचनं । यथा गोः सास्नादिमत्त्वं । लक्षितस्य लक्ष
णमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । तेनैकैकस्य प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानार्थं कर्त्तव्ये । तत्रापि प्रथममुद्दिष्टस्य प्र
माणस्य तावल्लक्षणमुच्यते । प्रमाकरणं प्रमाणं । अत्र प्रमाणं लक्ष्यं प्रमाकरणत्वं लक्षणं । ननु प्रमायाः करणं

अवश्यं

स्प्रमाणता तस्य फ[illegible] कार्य। करणस्य फलवत्त्वनियमात्। सत्यं प्रमेव फलं साधनमित्यर्थः। यथाहि सकरणस्य फ
लः छिदैव फलं। का पुनः प्रमा। यस्याः करणं प्रमाणमुच्यते। यथार्थानुभवः प्रमा। यथार्थ[illegible]थार्थानां संशयविपर्य
[illegible]कत्वानां निरासः। अनुभव[illegible] इति स्मृतेर्निरासः। अनुभवो नाम स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानं संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्म
तिः। किं पुनः करणं। साधकतमं करणं। अतिशयितं साधकं साधकतमं प्रकृष्टं कारणमित्यर्थः। ननु साधकं कारणमि
ति पर्यायः। तदेव न ज्ञायते किं तत्कारणमिति। उच्यते। यस्य कार्यात्पूर्वभावो नियतो ऽनन्यथासिद्धश्च तत्कारणं। यथा
तंतुवेमादिकं पटस्य कारणं। यद्यपि पटोत्पत्तौ रासभादेर्दैवादागतस्य पूर्वभावो विद्यते तथापि कारणैसो नियतः। तंतुरूप
स्य नियतः पूर्वभावोस्त्येव। किं त्वन्यथासिद्धः। पटरूपजननोपक्षीणत्वात्। परं प्रत्ययमिकार ।[illegible]कल्पनागौरवात्। क
[illegible]। एवं यत्रैतं पश्येन महामहे। कल्पनालाघवं यत्र तं पक्षं रोचयामहे। तेनानन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं कारण

अनन्यथासिद्धनियतपश्चा .।वित्वं कार्यत्वं यत्किञ्चिद .कार्यानुकूलतान्वयव्यतिरेकिकारणमिति।तदु .क्तं।नित्य
विभूनां व्योमादीनां कालतो देशतश्च व्यतिरेकासंभवेनाकारणत्वप्रसंगात्।तच्च कारणं त्रिविधं।समवाय्य .असमवायिनिमि
त्तभेदात्।तत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्सम [illegible] वःपट .. समवायिकारणं।तंतुष्वेव हि पटः सम
वेतो जायते।न तु तुर्यादिष्विति न तु संबंधः तन्तुपटादिसंबंधोऽपि परस्पर विद्यते।तत्कथं तंतुष्वेव हि पटः समवेतो जायते।न
तुर्यादिषु।सत्यं।द्विविधः संबंधः।संयोगः समवायश्चेति।तत्रायुतसिद्धयोः संबंधः समवायः।अन्ययोस्तु संयोग एव।
कोऽयुतसिद्धौ।ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ।तदुक्तं।तावेवायुतसिद्धौ द्वे
विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः।अवश्यमेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते।१।यथावयवावयविनौ।गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ रा
जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति।अवयव्यादयो हि अवयवाद्याश्रिता एवावतिष्ठन्ते यथा कृतं अपि नश्यन्तः।विनश्यद २

नाशा नाशा

वस्थास्वपराश्रिता एवावतिष्ठंते। यथा तंतुनाशे सत्यपि पटः। यथा वाश्रयन[illegible]तिगुणः। विनश्यदवस्थौ तु विना
शकारणसामग्रीसान्निध्यं। तंतुपटावप्यवयवावयविनौ। तेन [illegible]नतयोः संबंधः समवाय एव। अयुतसिद्ध
त्वात्। तुरीपटयोस्तु न समवायः। अयुतसिद्धभावात्। अयुतसिद्धत्वाभावस्तु तयोः पृथगा[illegible]स्थानात्। नहि तुरीप
टाश्रिते वावतिष्ठते। नापि पटस्तुर्याश्रितः। अतस्तयोः संबंधः संयोग एव। एवंप[illegible]ःपटयोः दंडपुरुषादी
च नां संयोग एव। तदेवं तंतुसमवेतः पटः। यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं। अतस्तंतुरेव पटस्य समवायि
कारणं। ननु यथा हि पटस्य स्वगतरूपादेः समवायिकारणं। एवं तत्पिंडोपि घटस्य समवायिकार[illegible]। घटस्य स्वगत
रूपादीनां समवायिकारणं। ननु पटोव[illegible]टादयो जायंते तदैव तद्गतरूपादयोपि जायंते। अत समानकालीनत्वा
३ द्गुणरूपिणोः सव्येतरविषाणवत्। [illegible]कारणभाव एव नास्ति यौगपद्याभावात्। अतएव[illegible]पादः। न्यतिरिक्त[illegible]

समवेतारुणाउत्पद्यंतेसमानकालोत्पत्तौतुगुणगुणिनोः

ल०धा० यिकारणत्वंघटस्यसंतोकारणविशेषत्वात्...अपिकारणात्स्यात्।अत्रोच्यतेनगुणगुणिनोःसमानकालीनंजन्म।किंतुद्रव्यं
३ निर्गुणमेवप्रथममुत्पद्यते।पश्चात्तेनोःसमानसामग्रीकत्वाद्भेदोनस्यात्।सित्रासासाद्याप्रजात्यवच्छिन्नत्वेयोगि
ताकार्यभेदोनस्यात्।कारणभेदनियतत्वात्कार्यभेदस्य।तस्मात्प्रथमेक्षणेनिर्गुणएवघटोगुणेभ्यःपूर्वभाविभवति।
द्रव्यं गुणानांसमवायिकारणानितत्कारणभेदोपपत्तिः।घटोहिघटंप्रतिनकारणं।एकस्यैवपौर्वापर्याभावात्।तानां।सएवतुमे
...भव वेप्रतिपूर्वभाविपश्चाद्भावीवेतिस्वगुणान्प्रतिपूर्वभावित्वाद्भवतिगुणानांकारणं।नन्वेवंसतिप्रथमेक्षणेघटःस्याद्रूप
:स्यात्।अरूपिद्रव्यत्वात्वायुवत्।तस्यहिस्पर्शवत्त्वंचाक्षुषप्रत्यक्षहेतुसत्यप्यरूपवत्।अद्रव्यंस्यात्।गुणाश्रयत्वा रा०
भावात्।गुणाश्रयोहिमितिद्रव्यलक्षणं।सत्यं।प्रथमेक्षणेपरमेतस्मादोषोघटादिवस्तुघाननगृह्यतेनद्रव्यका ३
नैवहिनिर्गुणोऽपिसन्निपत्यनिमेषावसरेघटस्यस्वरूपगृह्यतेतेनव्यवस्थितमेवनिर्गुणएवघटःप्रथममुत्प

५

गुणात्वेतास्त्वावाध्या नधिकरणं योग्यता २

घते। द्वितीयादिक्षणे च द्रूपाद्वयोरुच्यते। नचस्य [illegible] मेक्षणोत्क [illegible] त्पत्तिः समवायिकार [illegible] द्रव्य मिति द्रव्यल [illegible] णायोग
गात्। योऽयतया गुणस्य पतया तौ असमवायिकारणं तदुच्यते। यत्समवायिकारणप्रत्यासन्नं अवधृ [illegible] मर्थ्येति द
समवायिकारणं। यथा तंतुद्वयसंयोगः पटस्यासमवायिकारणं। एवं तंतुसंयोगस्य गुणस्य पटसमवायिकारणेषु
तंतुषु गुणिषु समवेतत्वेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात्। अन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन परं प्रतिकार
टगतरूप णत्वाच्च। एवं तंतुरूपं स्यासमवायिकारणं। ननु पररूपस्य पटः समवायिकारणं। तेन तद्गतस्यैकस्य चिद्धर्मस्य पट
रूपं प्रति असमवायिकारणत्वमुचितं तस्यैव समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात्। ननु तंतुरूपस्य। तस्य समवायिका
रणप्रत्यासन्नत्वाभावात्। मैवं। समवायिकारणसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वापि तंतुरूपस्य परं पटरूपासमवायिका
रणप्रत्यासन्नत्वात्। निमित्तकारणं तदुच्यते। यन्नसमवायिकारणं नाप्यसमवायिकारणं अथ च कारणं तन्निमित्तकार

उरा रुपा त्रि मि ष्यते प्रमाण

त.भा. णं यथा वेमादिकं पटस्य निमित्तकारणं। तदेतद्भावेनामेवा[illegible]विधं [illegible]णां त्रिभावस्य तु निमित्तमात्रं। तस्य क्वपि दष्य
४ समवायात्। समवायस्य भावद्वयधर्मत्वात्। तदेतस्य त्रिविधस्य कारणस्य मध्ये यदेव कथमपि सातिशयं तदेवं क
रणं। तेन व्यवस्थितमेतल्लक्षणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति। पत्त्वनधि गतार्थगं तृ प्रमाणमिति लक्षणं तन्न। एकस्मिन्ने
व हि घटे घटोयं घटोयमिति धारावाहिकज्ञानानां गृहीतग्राहिणामप्रामाण्यप्रसंगात्। न चान्यान्यक्षणलववैशि प्र२
व ष्टविषयीकरणादनधिगतार्थगन्तृता। अत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेदानाकलनात्। मेहग्रहे हि क्रियादिसंयोगानां च
प्र तुर्णां योगपद्याभिमानो न स्यात्। ननु संप्राप्ताः कारणानि बहूनि सन्ति प्रमातृप्रमेयादीनि तान्यपि किं करणानि
उत नेति। उच्यते। सत्यपि प्रमातरि प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेः। इन्द्रियसंयोगे सत्यविलंबेन प्रमोत्पत्तेः। अतः इन्द्रिय नि
संयोगादिरेव करणं साधकतमत्वात्। विशेष[illegible]नैवोत्कर्षेणास्य प्रमात्रादिभ्योऽतिशयितत्वात्। अतिशयितं साधकं सा रा म० ४

न प्रमात्रादिः

धकतमं तत्करणमित्युक्तमेव अतः इंद्रियसंयोगादिरपि साधकतमं करणत्वात्प्रमा[illegible]॥ [illegible]प्रमाणा॥नि च

त्वार्येव। तथा च न्यायसूत्रं। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति। किंपुनः प्रत्यक्षं। साक्षात्कारिप्रमाकरणं

प्रत्यक्षं। साक्षात्कारिणी च प्रमा सैवोच्यते येंद्रियजा। सा च द्विविधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्। तस्याः करणं त्रि

विधं। कदाचिदिंद्रियं कदाचिदिंद्रियार्थसन्निकर्षः करणं कदाचिज्ज्ञानं। कदा पुनरिंद्रियं करणं। यदा निर्विकल्पकरू

पप्रमाफलं। तथा हि। आत्मा मनसा संयुज्यते मन इंद्रियेण इंद्रियमर्थेन। इंद्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमात्। अतो वस्तु

र्थसन्निकृष्टेनेंद्रियेण निर्विकल्पकं नामजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि किंचिदिदमिति ज्ञानं जन्यते। तस्य ज्ञान लकत्वेन

स्येंद्रियं करणं। छिदायामिव परशुः। इंद्रियार्थसन्निकर्षोऽवांतरव्यापारः। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकोऽवांतरव्यापा

रः। छिदाकरणस्य परशोरिव दारुसंयोगः। निर्विकल्पकज्ञानं फलं। परशोरिव छिदा। कदा पुनरिंद्रियार्थसन्निकर्षः क

भा०
५

रणं। यदा निर्विकल्पकं ... सविकल्पकं नामजात्यादियोजनात्मकं डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति विशेषणविशे
ष्यावगाहिज्ञानमुत्पद्यते। तदेन्द्रियार्थसंनिक... रणं निर्विकल्पकं ... नरव्यापारः सविकल्पकं ज्ञानं फलं। क
दा पुनर्ज्ञानं करणं। यदाऽऽत्मसविकल्पकानंतरं हानोपादानोपे... बुद्धयो जायंते तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणं सवि
कल्पकमवांतरव्यापारः। हानादिबुद्धयः फलं। अत्र कश्चिदेवमाह सविकल्पकादीनां मीन्द्रियमेव करणं यावंति
सांतरालिकानि संनिकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवांतरव्यापाराः। स च इंद्रियार्थयोः संनिकर्षः साक्षात्कारिप्रमा
हेतुः स च षड्विधः एव। तद्यथा। संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः। समवायः। समवेतसमवायः।
विशेषणविशेष्यभावश्चेति। तत्र यदा चक्षुषा घटविषयं ज्ञानं जन्यते तदा चक्षुरिंद्रियं घटोऽर्थः। अनयोः संनि
कर्षः संयोग एव। अयुतसिद्ध्यभावात्। एवं मनसाऽन्तरिंद्रियेण यदात्मविषयं ज्ञानं जन्यते। अहमिति। तदा मन इं

६

म
यः

राम
५

इंद्रियं [illegible] ॥ अनयोः संनिकर्षः संयोग एव। कथं पुनः संयुक्तसमवायः संनिकर्षः। यदा चक्षुषा घटगतरू
पादिकं गृह्यते घटे रूपमस्तीति। तदा चक्षुरिंद्रियं घटगतरूपादिकमर्थः। अनयोः संनिकर्षः संयुक्तसमवा
य एव। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्। एवं मनसा आत्मसमवेतसुखादिग्रहणे अयमेव संनिकर्षः। घ
टगतपरिमाणादिग्रहणे चतुष्टयःसंनिकर्षोप्यधिककारणम[illegible]ते। अतएव संयुक्तसमवायेन दृश्यावेह
रेपरिमाणाद्यग्र[illegible]णात्। चतुष्टयसंनिकर्षो यथा। इंद्रियावयवैरर्था[illegible]यवानां इंद्रियावयविना अवयविनः इं
द्रियावयवैरर्थावय[illegible] ॥ अर्थावयवानां इंद्रियावयविना संयोग इति। कथं पुनः संयुक्तसमवेतसमवायः संनिक
र्षः। यदा पुनश्चक्षुषा घटगतरूपादिसमवेतरूपत्वादिसामान्यं ज्ञायते तदा चक्षुरिंद्रियं रूपत्वादिसा
मान्यमर्थः। अनयोः संनिकर्षः संयुक्तसमवेतसमवाय एव। यतश्चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्व[illegible]स्य

मन. संयुक्ते
आत्मनि सु
खादेः समवाय
[illegible]
अर्था

भा०
६

संनिकर्षः समवा०
श्रोत्रसमवेते शब्दे श

दिसमवायात्। स पुनः समवायलक्षणः संनिकर्षः यदा श्रोत्रेंद्रियेण श । गृह्यते तदा श्रोत्रमिंद्रियं शब्दोऽर्थः अ
नयोः संनि[कर्षः] समवाय एव अयुतसिद्धेः श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वात् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं शब्दस्य
चाकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोः समवायात्। कः पुनः समवेतसमवायः संनिकर्षः यदा शब्दसमवेतश
ब्दत्वादिसामान्यं श्रोत्रेंद्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रमिंद्रियं शब्दत्वादिसामान्यमर्थः अनयोः संयुक्ते भूतले घ
टाभावो गृह्यते इह भूतले घटो नास्तीति तदा चक्षुः संयुक्तस्य भूतलस्य घटाभावो विशेष्यं भूतलं विशेषणं।
यदा मनः संयुक्ते आत्मनि सुखाद्यभावो गृह्यते अहं सुखरहित इति तदा मनःसंयुक्तस्यात्मनः सुखाद्यभा
वो विशेषणं आत्मा विशेष्यं। यदा श्रोत्रसमवेते गकारे घत्वाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रसमवेतस्य गकारस्य घ
त्वाभावो विशेष्यो गकारो विशेषणं। तदेवं संक्षेपतः पंचविधसंबंधान्यतमसंबंधसंबंधि विशेषणविशेष्य
घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुः संयुक्तस्य भूतलस्य घटाभावो विशेषणं २॥ मयि सुखं नास्तीति तदा
मनःसंयुक्तस्यात्मनः सुखाद्यभावो विशेष्यं २

ब्दत्वस्य समवायात् कर्ण पुनः विशेषण विशेष्यभाव इंद्रियार्थसंनिकर्षः यत्र चक्षुः
[illegible] त्यत्र

राम०
६

भावलक्षणेनेंद्रियार्थसंनिकर्षेणाभावइंद्रियेणगृह्यते।एवंसमवायोपि।चक्षुःसंबंधस्ततोविशेषणस्यवि ष१
शेष्यीभूतः परसमवायोगृह्यते।इहतंतुषुपटसमवायइति।तदेवंभाव[illegible]त्रिकर्षादिलिंतिः।संग्रहश्च।
अक्षजाप्रमितिर्द्वेधासविकल्पाविकल्पिका।करणंत्रिविधंतस्याःसन्निकर्षश्चषड्विधः।घटतन्नीलनी
लत्वशब्दशब्दत्वजातयः।अभावसमवायौचग्राह्याःसंबंधषट्कतः[illegible]ो।ननुविविकेपरमार्थसत्स्वल ल्यकं
क्षणविषयंभवतुप्रत्यक्षं।सविकल्पकेतुशब्दलिंगवदनुगताकारावगाहित्वात्सामान्यविषयंकथंप्र
माणंअर्थजस्यैवप्रत्यक्षत्वात्।अ[illegible]स्यचपरमार्थसतएवजनकत्वात्स्वलक्षणंतुपरमार्थसत्।नतुसा
मान्यं।तस्यप्रमाणनिरस्तविधिभावस्यान्या[illegible]त्यान्तनस्तुच्छत्वात्।मैवं।सामान्यस्यापिवस्तुभूतत्वात्।त पि
देवंव्याख्यातंप्रत्यक्षं।।लिंगपरामर्शोनुमानं।येनह्यनुमीयतेतदनुमानं।लिंगपरामर्शेनचा[illegible]मीयते।
ते

त॰भा॰ ७

अतो लिंगपरामर्शो[illegible]मानं। तस्य [illegible]दिज्ञानं अनुमितिं प्रति [illegible]॥ अग्न्यादि[illegible]नमनुमिति

ः॥ तत्करणं हि धूमादिज्ञानं। किं पुन र्लिंगं॥ कश्चास्य परामर्शः॥ उच्यते। व्याप्तिबलेनार्थगमकं व२

लिंगं। यथा धूमोऽग्ने र्लिंगं। तथा हि॥ यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः॥ गृहीतस्यां ता

यामेव धूमोऽग्निं गमयति। अतो व्याप्तिबलेनाग्न्यनुमापकत्वाद्धूमोऽग्ने र्लिंगं। तस्य तृतीयज्ञानं लिंगपरा

मर्शः। तथा हि॥ प्रथमं तावत् महानसादौ भूयो भूयो धूमं पश्यन् वह्निं पश्यति। तेन भूयो दर्शनेन धूमा

ग्न्योः स्वाभाविकं संबंधमवधारयति। यत्र धूमस्तत्राग्निरिति। यद्यपि यत्र यत्र मैत्रीतनयत्वं तत्र तत्र

म२ श्यामत्वमपि भूयो दर्शन समधि[illegible]। तथापि मैत्रीतनयत्व[illegible]श्यामत्व[illegible]यो र्न स्वाभाविकः संबंधः। राम॰ ७

किंत्वौपाधिक एव। [illegible]शाकाद्याहारपरिणामस्योपाधेर्विद्यमानत्वात्। तथा हि। किंतु शाकाद्यन्नपरिणाम भेद एव

३।ई२ नं।

[illegible] मैत्रीतनयत्वं नप[illegible]जकं १

प्रयोजकः। प्रयोजकश्चोपाधिरित्युक्तो। नच धू माग्न्योः संबंधके कश्चिदुपाधिरस्ति। अस्ति चेदुपाग्ये
‥ ते। वा अयोग्यस्य शंकितुमशक्यत्वात्। योग्यस्य चानुपल‥ मानत्वात्। यत्रोपाधिरस्ति तत्रोपलभ्य
उपाधिः२ ते। यथाग्नेर्धूमसंबंधे आर्द्रेंधनसंयोगः। हिंसात्वस्य चाधर्मसाधकत्वेन सह संबंधे निषिद्धत्वमुपाधि
च४ ः। मैत्रीतनयत्वस्य श्यामत्वेन संबंधे शाकाद्यन्नपरिणतिर्नेहः। नच धूमाग्न्योः साहचर्ये कश्चिदुपाधिर
स्ति। यद्यभाव‥ शाद्दृष्टत्। ततो दर्शनाभावान्नास्तीति तर्कसहकारिणानुपलंभसनाथेन प्रत्यक्षेणै
वोपाध्यभावो वधार्यते। तथाच उपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन भूयोदर्शनजनितसंस्का
रसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योर्व्याप्तिरवधार्यते। तेन धू‥ः स्वाभाविक एव संबं
धः। न त्वौपाधिकः। स्वाभाविकः संबंधो व्याप्तिरुच्यते। तदनेन न्यायेन धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां महानसे

त॰भा॰ प॰ मज्ञानं तत्प्रथमं। पर्वतोद्देशे पहेयं धूमज्ञानं तद्वितीयं। तः [illegible] हीताः मा [illegible] महानसे [illegible] पर्वते पुनर्धूमं
८ परामृशति। अस्त्यत्र पर्वते अग्निनाव्याप्तो धूम इति। तदिदं धूमज्ञानं तत्तृतीयं तच्चावश्यमभ्युपेयं। अन्यथा यत्र धू- ९८
मस्तत्राग्निरित्येवं स्यात्। इह तु कथमग्निना भावितव्यं। तस्मादिहापि धूमोस्तीति ज्ञानमप्येष्टव्यं। अयमेव लिं-
प्रति४ गपरामर्शः। अनुमितिकरणत्वाच्चानुमानं। तस्मादस्त्यत्र पर्वतेग्निरिति अनुमितिज्ञानं कथंमुत्पद्यते।
ननु कथं प्रथमं महानसे यद्धूमज्ञानं तत्कथं नाग्न्यनुमापकं। सत्यं। व्याप्तेरगृहीतत्वात् गृहीतायामेव व्याप्तं व-
नुमित्युत्पादात्। अथ व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालं महानसे एवाग्निरनुमीयतां मेवं। अग्नेर्दृष्टत्वेन संदेहाभावा-
त्। संदिग्धश्चार्थोनुमीयते। तथोक्तं भाष्यकृता। नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्त्तते। अपि तु संदिग्धे रामः
१७५ र्थे। ननु पर्वतगतमप्यनुपसोपहधूमज्ञानं तत्कथं नाग्निमनुमापयति। अस्ति चात्राग्निसंदेहः साधकबाधक ८

प्रमाणाभावेन संदे -सन्यापप्राप्तत्वात्। सत्यं। अगृहीतव्याप्तेरिव गृहीतविस्मृतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमानानुदयेन
व्याप्तिस्मृतेरप्यनुमितिहेतुत्वात्। धूमदर्शनाच्चोद्बु[द्ध]संस्कारो व्याप्तिं स्मरति। यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा व
च महानस इति। तेन धूमदर्शने जाते व्याप्तिस्मृतौ जातायां पक्षधूमवत्ताज्ञानं तृतीयं। धूमवांश्चायमिति। तदेवाग्नि
मनुमापयतीति नान्यत्। तदेव लिंगपरामर्शः। तेन व्यवस्थितमेतल्लक्षणं। लिंगपरामर्शोऽनुमानमिति। तच्चा
नुमानं द्विविधं। स्वार्थं परार्थं चेति। स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतुः। तथा हि। स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण
धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वतवर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूम
लेखां पश्यन् धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति। यत्र धूमस्तत्राग्निरिति। ततो वह्निव्याप्यधूमोऽस्तीति स्वयमे
व प्रतिपद्यते। तस्मात्पर्वतेऽग्निरस्तीत्यनुमितिज्ञानमुत्पद्यते। तत्स्वा[र्था]नुमानं। य[त्तु] स्वयं धूमादग्निमनु:

त॰ भा॰
९

नापपरं वीथपि तु पंच ॥ पवावनुमानवाक्यं प्रयुंक्ते तत्परार्थानुमानं तथोदाहे । पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्वात् । यो
यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसः । तथा चायं धूमवान् तस्मात्तथेति । अनेन हि वाक्येन प्रतिपादितात् पं
चरूपोपपन्नात् लिंगात् परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते । तेनैतत्परार्थानुमानं । अत्र च पर्वतस्सामर्त्वं साध्यो धूमवत्वं हेतुः । स
चान्वयव्यतिरेकी । अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तेः संभवात् । तथाहि । यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इति
अन्वयव्याप्तिः । महानसे धूमाग्न्योरन्वयस्य सद्भावदर्शनात् । एवं यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा म
हाह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ महाह्रदे धूमाग्न्योर्व्यतिरेकसद्भावदर्शनात् । व्यतिरेकव्याप्तेरयं क्रमः । अन्व
यव्याप्तौ यद्व्याप्यं तदभावो व्यापकः ॥ अन्वयव्याप्तेर्यद्व्यापकं तदभावो व्याप्य इति । तदुक्तं व्याप्यव्या
पकभावो हि । भावयोर्यादृगिष्यते । तयोरभावयोस्तद्विपरीतः प्रतीयते ॥ २ ॥ --- स्य वचनं पूर्वं

स्मा

राम॰
९

तेर

[illegible] एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वतः। २। अत्र [illegible] नेष्या [illegible] ध्यं व्यापकमिष्यते। सा
ध्याभावोन्यथाव्याप्यो व्यापकः साधनात्मकः। ३। तदेवं धूमवत्त्वे हेतावन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिरस्ति। प
रंतु वाक्ये केवलमन्वयव्याप्तिरेव प्रदर्शिते। तदेकेनापि चरितार्थत्वात्। तत्राप्यन्वयस्यावक्रत्वात्प्रथमं प्रदर्शि
ते। ऋजुमार्गेण सिध्यतोर्थस्य वक्रेण साधनायोगात्। न तु व्यतिरेकव्याप्तेरभावात्। तदेवं धूमवत्त्वं हेतुरन्वय
व्यतिरेकी। एवमन्येपि निपत्वादौ साध्ये कृतकत्वादयो हेतवोन्वयव्यतिरेकिणो द्रष्टव्याः। कश्चिद्धेतुः केव
त२ लव्यतिरेकी। यथा सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुः। तथाहि। जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्। यत्सात्म
कं न भवति तत् [illegible] दिमन्न भवति। यथा [illegible]। न चेदं जीवच्छरीरं तथा। तस्मान्न तथेति। अत्र जीवच्छरीरस्य [illegible] त्म हि२
कत्वं साध्यं प्राणादिमत्त्वं हेतुः। स च केवलव्यतिरेकी। अन्वयव्याप्तेरभावात्। तथाहि। यत्प्राणादिमत्तत्स [illegible] के

तर्भा० १० यथाऽमुकऽइति दृष्टांतो नास्ति जीवच्छरीरं सर्वं पक्षएवा लक्षणमपि केवलव्यतिरेकी हेतुः। यथा गंधवत्वं पृथि
वीलक्षणं विवादपदं पृथिवीति व्यवहर्तव्यं गंधवत्वात्। यन्न पृथिवीति व्यवह्रियते। तन्न गंधवद्यथा आप
ः। प्रमाणलक्षणं वा यथा प्रमाकरणत्वं। तथाहि। प्रत्यक्षादि प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं। प्रमाकरणत्वात्।
ति यत्प्रमाणमिति न व्यवह्रियते न तत्प्रमाकरणं यथा प्रत्यक्षाभासादि। न पुनर्लक्षणे दं। तस्मा। त्तथेति केवल
व्यतिरेकी। अन्वये व्याप्तेरभावात्। तथाहि। यत्प्रमाकरणं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं। यथाऽमुकऽइति दृ
ष्टांतो नास्ति। प्रमाणमात्रस्य पक्षीकृतत्वात्। अत्र व्यवहारः साध्यो न तु प्रमाणत्वं। तस्य प्रमाकरणत्वाद्धे
तोरभेदेन साध्यत्वे हेतोर्दोषप्रसंगात्। केवलव्यतिरेकी त्वोद्दर्शितः। कश्चिदन्यो हेतुः केवलान्वयी। यथा विशे
षोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्। यत्प्रमेयं तदभिधेयं यथा घटः। तथा चायं तस्मात्तथेति। अत्र विशेषस्याभिधेयत्वं राम० १०

तदेवं२

ध्येव

साध्यं प्रमेयत्वं हे[तु] गत च केवलान्वयी। पक्षाभिधेयं न भवति तत्प्रमेयं न भवति यथा सुकइति दृष्टांतो नास्ति स
र्वत्र हि प्रामाणिके एवार्थो दृष्टांतः स च प्रमेयश्चाभिधेयश्चेति। एतेषां चान्वयव्यतिरेकी केवलान्वयिकेवल
रेका३ व्यतिरेकि हेतूनां त्रयाणां मध्ये यो हेतुरन्वयव्यतिरेकी स पंचरूपोपपन्न एव स्वं साध्यं साधयितुं समर्थो न त्वेकेनापि रू
पेण हीनः। तानि तु पंचरूपाणि। पक्षधर्मत्वं। सपक्षे सत्वं। विपक्षाद्व्यावृत्तिः। अबाधितविषयत्वं। असत्प्रति
पक्षत्वं चेति। एतानि पंचरूपाणि धूमवत्त्वादावन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ विद्यंते। धूमवत्वं हि पक्षस्य पर्वतस्य तथाहि
धर्मः। पर्वते तस्य विद्यमानत्वात्। एवं सपक्षे सत्वं सपक्षे महान[सादौ] विद्यत इत्यर्थः। एवं विपक्षान्महाह्रदात्
तं व्यावृत्तिः तत्र नास्तीत्यर्थः। एवमबाधितविषयं धूमवत्वं। तथाहि। धूमवत्वस्य हेतोर्विषयः साध्यो धर्मः। त
स्याग्निमत्वं केनापि प्रमाणेनाबाधितं न खंडितमित्यर्थः। एवमसत्प्रतिपक्षोऽस्यास्य :सत्प्रतिपक्षं धूमवत्वं॥ प १

न०भा० तथा हि। साध्यविपरीतसाधकहेत्वोः तयोः (सत्) प्रतिपक्षाद्यः व्यक्त। स्वव्यवहारे नैगारस्य ... पलंभात्। न द्वेवं पंचापि
११ रूपाणि धर्मवत्ते हेतौ विधेते। तेनैव द्वयवत्तं अग्निमत्त्वस्य गमको। अग्निमत्त्वस्य साधके अग्ने: पक्षधर्मत्वहे
तोः पक्षधर्मताबलोत्पत्तिरिति। तथा हि। अनुमानस्य द्वे अंगे व्याप्तिः पक्षधर्मता च। तत्र ... । व्याप्त्या साध्यसा
मान्यसिद्धिः। पक्षधर्मताबलात् साध्य... स्यैव धर्मिविशेषः सिध्यति। पक्षधर्मेण धूमत्वेन वह्निरपि व४
पर्वतसंबद्ध एवानुमीयते। अन्यथा साध्यसामान्यस्य व्याप्तिग्राहकादेव सिद्धेः कृतमनुमानेन। यस्त्वन्वयो
पंच व्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः स चेत् पंचरूपोपपन्न एव सद्धेतुः। अन्यथा हेत्वाभासो अहेतुरिति यावत्। केवलान्व एवं२
यी च चतूरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयति। तस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति विपक्षाभावात्। केवलव्यतिरे राम०
की च चतूरूपोपपन्न एव तस्य सपक्षे सत्त्वं नास्ति। सपक्षाभावात्। के पुनः पक्षसपक्षविपक्षाः। उच्यते। संदि ११

॰ साध्यधर्मी पक्षः। यथा धूमानुमाने पर्वतः। सपक्षः निश्चितसाध्यवान् [illegible] यथा तत्रैव धूमानु
माने महानसः। विपक्षः निश्चितसाध्याभाववान् धर्मी। यथा तत्रैव म[illegible]। नूनं ह्रदः [illegible] स्त्वन्व
यिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो दर्शिताः। अतोऽन्ये हेत्वाभासाः। ते चासिद्धविरुद्धानैकांतिकप्रकरण
समकालात्ययापदिष्टभेदात् पंचैव। तत्रानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः। स च त्रिविधः। आश्रयासिद्धः स्व
रूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धः। गगनारविंदं सुरभि। अरविंदत्वात् सरोजारविंदवत्। अत्र हि गगनारविंदं आश्रयः स च
नास्त्येव। स्वरूपासिद्धो यथा। शब्दोऽनित्यः चाक्षुषत्वात्। घटवत्। अत्र चाक्षुषत्वं हेतुः स च शब्दे नास्त्ये
व। शब्दस्य श्रावणत्वात्। [illegible] व्याप्यत्वासिद्धस्तु द्विविधः। एको व्याप्तिग्राहकप्रमा[illegible]भावात्। अपरः उपाधिस
द्भावात्। तत्र प्रथमो यथा। यत्सत् तत्क्षणिकं यथा जलधरः संश्च शब्दादिः। न च सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिग्रा

मेव त्रयोपुक्ता उपाधिरिति भावस्तात्पर्या हि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः ॥ इत्युपाधिलक्षणं ॥ तथा हि निषिद्धत्वे । निषिद्धत्वं हि साध्य[illegible]
साध्यव्यापकं यतो यत्र यत्राधर्मत्वं तत्र तत्रावश्यं निषिद्धत्वं । एवं साधने हिंसात्वे न व्याप्तमिति निषिद्धत्वं । न हि यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्रावश्यं निषिद्धत्वं ।२

त० भा० १२

त्वकं प्रमाणमलिनसोपाधिकतया तस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वात् । अप्रमाणायां [illegible] विसस्फ पाणं स्या
त् । द्वितीयो यथा । [illegible] हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात् । क्रतुवाह्यहिंसावत् । अत्र अधर्मसाधनत्वे हिंसा
त्वं न प्रयोजकं । किं तु निषिद्धत्वं यज्ञीयपशुहिंसायां निषिद्धत्वाभावात् । तदेवं निषिद्धत्वस्योपाधेस्सद्भावात् । अन्यथ
युक्तत्वात्सोपजीवि हिंसात्वं व्याप्यत्वासिद्धमेव । साध्यविपर्ययव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः ॥ स यथा । शब्दः नित्यः कृतकत्वात् घटव
त् । कृतकत्वं ह्यसाध्यविपरीतानित्यत्वेन व्याप्तं । यन्नोपकृतकं तदनित्यं । अतो विरुद्धं । कृतकत्वमिति । सव्यभिचारोऽनैकां
तिकः । स द्विविधः । साधारणानैकांतिकोऽसाधारणानैकांतिकश्चेति । तत्र पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणानैकांति
कः । स यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् । व्[illegible] । तत्र प्रमेयत्वं हेतुः । तच्च नित्यानित्यवृत्ति । सपक्षविपक्षाभ्यां व्यावृत्तो
पपक्ष एव वर्त्त[illegible]ते सोऽसाधारणानैकांतिकः । स यथा भूर्नित्या गंधवत्वात् । गंधवत्वं हि सपक्षान्नित्यात् विपक्षाच्चानित्या

राम० १२

त्वाआहत्रंभूमात्वह्नि। प्रकरणसमस्तु यस्य हेतोः साध्यविपरीतसाधकं हेत्वंतरं विद्यते। सपक्षा। शब्दः नित्यः अनि
त्यधर्मैरहितत्वात्। शब्दः अनित्यः नित्यधर्मानुपलब्धेरिति। अयमेव सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते। पक्षे प्रमाणांतरावधृतसा
ध्याभावो हेतुर्बाधितविषयः। कालात्ययापदिष्ट इति। यथा अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात् जलवत्। अत्र हि पदार्थत्वस्य
हेतोः साध्याभावमनुष्णत्वतदभावः प्रत्यक्षेणैवावधारितः। स्पर्शनप्रत्यक्षेण उष्णत्वोपलंभात्॥ ॥ [illegible] । तदनुमा
अथोपमाननिरू पणं॥ नं। अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमुपमानं। गवयमजानन्नपि यथा गौस्तथा गव पत्रा ५
य इति कुतश्चिदारण्यकपुरुषाच्छ्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् यदा गोसादृश्यविशिष्टं पिंडं पश्यति तदा तद्वाक्यार्थस्म
रणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमुपमानं। उपमितिं प्रति करणत्वात्। गोसादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनानं
तरं अयमसौ गवयशब्दवाच्यः पिंड इति संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतीतिरुपमितिः। सैव फलं॥ व्याख्यातमुपमानं॥

अथ शब्दो निरूप्यते।

न·भी· आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथाभूतस्यार्थस्योपदेष्टा पुरुषः। वा[illegible]आकांक्षायोग्यता सन्निधिमतां पदानां समूहः। अ
१२ त एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीति पदानि न वाक्यं परस्पराकांक्षाविरहात् [illegible]अग्निना सिंचेदिति न वाक्यं योग्यताविरहात्। न ह्यग्नि
सेककर्मणोः परस्परान्वययोग्यतास्ति। तथा हि। अग्निनेति तृतीयया [illegible]रूपकार्यप्रति करणत्वमग्नेः प्रतिपादितं। न चा
ग्निः सेकरूपकार्यप्रतिकरणं भवितुं योग्यः। तेन न कार्यकारणभावसम्बन्धः सेकाग्न्योः [illegible]योग्यत्वात्। अग्नि
नासिंचेदिति न वाक्यं। तस्यामपि परस्पराकांक्षायां योग्यताविरहात्। [illegible]एकैकशः प्रहरे प्रहरे असहोच्चारितानि गा
मानयेत्यादिपदानि न वाक्यं। तत्रापि परस्पराकांक्षायां सत्यामपि परस्परान्वययोग्यतायां सत्यामपि [illegible]सन्निध्य
भावात्। यानि तु साकांक्षाणि परस्परान्वययोग्यानि सन्निहितानि च पदानि तान्येव वाक्यं। यथा ज्योतिष्टोमेन स्व राम·
र्गकामो यजेत्यादि। अर्थवान् इति [illegible]। अर्थवानान्यवगाम नयेत्यादीन्यविलंबेनोच्चारितानि प १३

क्षानिवाक्ये। न [illegible] वापिपक्षानि नमाकांक्षाणि दिति [illegible] तादीनामाध [illegible] नांतीराद्या धाराकांक्षितत्वात्। न च विचार्य
माणे [illegible] थाऽपि साकांक्षा। आकांक्षा यः इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वात्। सत्यं। अथा [illegible] वक्तृपद श्रोतु [illegible] न्यान
विषयाकांक्षाजनकत्वेन साकांक्षाण्युच्यंते। तद्वारेण तत्प्रतिपादकानि पदानि साकांक्षाणीत्युपचर्यंते। यद्वा। पदान्येव
स्वार्थप्रतिपाद्यार्थांतरविषयाकांक्षाजनकत्वेनोपचारात्साकांक्षाणि। एव [illegible] कांक्षाः परस्परान्वययोग्यैः निद्या
रापदान्यपियोग्यान्युच्यंते। सन्निहितत्वं तु पदानामेकेनै [illegible] सा ऽविलंबोच्चारितत्वं। तत्र समाक्षादेव पदेषु संभवति नार्थद्वा
रा। तेनायमर्थः संपन्नः। अर्थप्रतिपादनद्वारा श्रोतुः पदांतरविषयामर्थांतरविष [illegible] कांक्षाजनयतां प्रतीयमा
नपरस्परान्वययोग्यार्थप्रतिपादकानां सन्निहितानां पदानां समूहो वाक्यं। पदं च वर्णानां समूहः। समूहश्चात्र [illegible] करा
न विषयीभाव एव। अत्र वर्णानां क्रमवता मा श्रुतरविना [illegible] करसु अनेकवर्णानुभवासंभवात्। पूर्व [illegible] दव [illegible] न

तर्क० नुभूयअंत्यवर्णश्रवणकाले पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनांत्यवर्णसंबद्धेनपदस्फुटत्वादनमभयग्रह
१४ तुगृहीतेनश्रोत्रेंद्रियेणैकैवसहनेकव।।।। माहिनीपदप्रतीतिर्जन्यते।सहकारिसामर्थ्यात्।प्रत्यभिज्ञानवत्।प्र
त्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेणातीतानापिपूर्वावस्थास्फुरत्येव।ततःपूर्वपूर्वपदानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनांत्यपदविषयेण
रा० यदवगाहिनीवाक्यप्रतीतिःक्रियते।तदिदंगवयमाप्तपुरुषेप्रयुक्तंशाब्दनामकंप्रमाणं।फलंतस्यवाक्यार्थता-
तच्छब्दनामकं ।तच्चैशाब्दप्रमाणलक्षणंलोकेवेदेचसाधारणं।लोकेत्वयंविशेषः।यःकश्चिदेवाप्तोभवतिनसर्वः।अतःकिंचिदे
वलौकिकवाक्यंप्रमाणं।यदाप्तवक्तृकं।वेदेतुपरमाप्तश्रीमहेश्वरकृतंसर्वमेववाक्यंप्रमाणं।सर्वस्यैवाप्तवाक्य
त्वात्।। ।।वर्णितानिचत्वारिप्रमाणानि।एतेभ्योन्यन्नप्रमाणं।प्रमाणस्यसतोत्रैवांतर्भावात्।नन्वर्थापत्तिरपि राम०
पृथक्प्रमाणमस्ति।तथाहि।पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइतिदृष्टेश्रुतेवारात्रिभोजनंकल्प्यते।दिवाऽभुंजानस्यदेवदत्त १४

स्य ः सःपीनत्वं रात्रिभोऽनमंतरेण [illegible] ते । अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् । पपादका । ।तरु ल्पनमर्था पत्तिः ॥
अतः पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने प्रमाणं । तच्च प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नं । रात्रिभोजनस्य प्रत्य
क्षाद्यविषयत्वात् । नैतत् । अनुमानविषयत्वेन तत्रैवांतर्भावात् । तथाहि । अयं देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते । दिवाऽभुंजानत्वे स
दिवाऽ४ तिपीनत्वात् । यस्तु रात्रौ न भुंक्ते नासौ भुंजानत्वे सति पीनः । यथा दि [illegible] ऽभुंजानोऽपीनः । न चायं तथा । तस्मान्न
तथेति । केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमानत्वात् । किमर्थमर्थापत्तिः कल्पनीया । ननु अभा
वाख्यं पृथक् प्रमाणमस्ति तच्चाभावग्रहणायांगीकरणीयं । तथाहि । घटाद्यनुपलब्ध्या घटाभावो [illegible] घटे इति अ घ३नि-श्वी३
प्रमा२ भावग्रहणे नद्यद्यभावो गृह्यते । नैतत् । यद्यत्र घटो भविष्यत्तर्हि भूतल [illegible] मिवाद्रक्ष्यत इत्यादितर्कसहकारिणाऽ
नुपलंभसनाथेन प्रत्यक्षेणैवाभावग्रहणात् । ननु इंद्रियाणि संबद्धार्थग्राहकाणि । तथाहि । इंद्रियाणि वस्तुप्राप्य प्र

किमभावप्रमाणेनेति ि स्यैव ३अनुपलब्धेरभावः
३

त॰प्र॰ १५

[illegible]नि । ज्ञानकरणत्वात् आलोकवत् । यद्वा चक्षुःश्रोत्रे वस्तुप्राप्य[illegible]कारिणी इंद्रियत्वात् त्वगादिवत् । [illegible]
इंद्रियाणां वस्तुप्राप्यकारित्वमुभयवादिसिद्धमेव । न चेंद्रियाभावयोः संबंधोस्ति । संयोगसमवाययोर्हि संबंधौ न
च तौ तयोः स्त इति । विशेषणविशेष्यभावस्तु संबंध एव न भवति । भिन्नोभयाश्रितैकत्वाभावात् । संबंधो हि संबंधि
भ्यां भिन्नो भवति । उभयाश्रित एकश्चेति । यथा भेरीदंडयोः संयोगः । स हि भेरीदंडाभ्यां भिन्नः । तावाश्रितश्चैकश्चे
ति । न च विशेषणविशेष्यभावस्तथा । तथा हि । न च दंडपुरुषयोर्विशेषणविशेष्यभावेन ताभ्यां भिद्यते । न हि दंड
नापि देवदत्तस्य विशेष्यत्वं स्य विशेषणत्वमर्थांतरं अपि तु स्वरूपमेव । अभावस्यापि विशेषणत्वात् । न चाभावे वस्तुचित्तुहार्थस्यैकत्वा[illegible]
नमस्य संभवः । तस्मादभावस्य ____ वस्तूपरक्तबुद्धिजनकं यत्स्वरूपं तदेव विशेषणत्वं । न तु वार्थांतरं । एवं व्या रा॰प्र॰
प्यत्वं व्यापकत्वं कार्यकारणत्वादयोप्यूह्याः । स्वप्रतिपत्तिवद्बुद्धिजनकं स्वरूपमेव हि व्यापकत्वमग्न्यादीनां । कार १५
३ द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमात् ॥ अभावस्य च द्रव्यत्वाभावात् । अयुतसिद्धत्वाभावात् न समवायोपि ॥ ३

ण –मपिकाय दृष्टान्त[illegible]व्यतिरेकि न स्यादेकान्तादीनां कस्यचिदन्तरं। अभावस्यापि व्यापक[illegible]त्कारणत्वाच्च नस्व
भावे सामान्यादिसंभवः। नत्वेवं विशेषणविशेष्यभावो न विशेषणविशे[illegible] रूपाभ्यां भिन्नो नाप्युभयाश्रितः।।
विशेषणे विशेषणाभावमात्रस्य सत्त्वात्। विशेष्यभावस्याभावात्। नाप्येकः। विशेषणं च विशेष्यं च तदुभयो भावः इति
दृष्टान्ते श्रूयमाणे भावशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तथा च विशेषणभावो विशेष्यभावश्चेत्यापन्नं। द्वौ चैतौ। एकश्चासं
बंधः। तस्माद्विशेषणविशेष्यभावो न संबंधः। एकस्याप्यव्यापकत्वाग्रहयोऽपि। संबंधशब्दप्रयोगस्तूभयनिरूपणी
यत्वसाधर्म्येणोपचारात्। तथा चासंबद्धस्याभावस्येन्द्रियेण ग्रहणं न संभवति। सत्यं। नावच्छिन्नत्वासिद्धेः। भावंग्र
पि२ काशापरिच्छिन्नमात्रमेव प्रकाशयति। न त्वभावमेवं। अभावं प्रकाशयदिन्द्रियं विशेषणविशेष्यमुखेनैवेति सिद्धान्तः।
असंबद्धाभावग्रहेऽतिप्रसंगदोषस्तु विशेषणतयैव निरस्तः। समस्तपरमतौ यत्रोभयोः समो दोषः परिहारो
पाति-

पर्यन्तु

भा०त० पिव...हैकांतं...तं...॥ ...स्मिन्...जलादि...नेज्ञात...माण्यमव

१६ धार्यकश्चिज्जलाद्येप्रवर्त्तते।कश्चित्संदेहादेव प्रवृत्तः।प्रवृत्त्युत्तरकालेजलप्रतिलंभेस...प्रामाण्यमवधारयतीइ

तिवस्तुगतिः॥ अत्रकश्चिदाह।प्राक्वेवप्रामाण्यमवधार्यपुरुषःप्रवर्त्तते।स्वतएवप्रामाण्यावधारणात्।अस्यार्थः।

प्रत४ येनैवज्ञानंगृह्यतेतेनैवतत्प्रामाण्यमपिगृह्यतेनतुज्ञानग्राहकादन्यत्ज्ञानधर्मस्यप्रामाण्य...ग्राहकं।तेनज्ञान

ग्राहकादतिरिक्तानपेक्षत्वमेवस्वतस्त्वंप्रामाण्यस्य।ज्ञानंचप्रवृत्तेःपूर्वमेवगृहीतं।कथमन्यथाप्रामाण्य...प अर्थ:पत्ता

संदेहोपिस्यात्।अनधिगतोधर्मीणिसंदेहानुदयात्...प्रवृत्तेःपूर्वमेवज्ञातज्ञातान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थाप

त्याज्ञानेगृहीतेज्ञानगतंप्रामाण्यमप्यर्थापत्त्यैवगृहीतंपुरुषःप्र...तोनतुप्रथमं...नमात्रंगृह्यतेततःप्रवृ राम०

भे त्त्युत्तरकालेजलप्रतिलंभेज्ञातेतस्य...नस्यप्रामाण्य...मवधार्यते।अत्रोच्यते।ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थाप १६

संधाय

ज्ञाते

त्वा ज्ञानं प्रत्यक्षेति इत्युक्तं स्वरूप [illegible] ब्यामहे। तथा प्रामाण्यग्रहणे तु [illegible] रत एवातथा हि। इदं किल [illegible] न्तं। घट

हि विषयज्ञाने मया ज्ञातो घट इति [illegible] रस्य ज्ञातत्वं प्रतिपद्यते। तेन ज्ञाने जाते सति ज्ञातता नाम कश्चिद्धर्मो ज्ञायत

इत्यनुमीयते। स च ज्ञानात्पूर्वमज्ञातता न्ज्ञानजन्मैव जायते इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानेन जन्यते इति अव

धार्यते। एवं ज्ञानजन्यो [illegible] ज्ञातता नाम धर्मो ज्ञानमंतरेण नोपपद्यते। कारणाभावे कार्या [illegible] स्यात्। तेनार्थाप

त्त्या स्वकारणं ज्ञानं ज्ञातता नयापकल्प्यत इति। न चैतत्फल्गु। ज्ञानविषयतातिरिक्तायाः ज्ञाततायाः अभावात्। ननु ज्ञा

नजनितज्ञातताधारत्वमेव घटादेर्ज्ञानविषयत्वं। तथा हि। ज्ञाततावत्त्वात्मेन विषयता। घटज्ञानयोस्तादात्म्या

नभ्युपगमात्। तदुत्पत्त्या तु विषयत्वे इंद्रियादेरपि विषयत्वापत्तिः। इंद्रियादेरपि तस्य ज्ञानस्योत्पत्तेः। तेनेदमनुमी

यते। ज्ञाने न घटे किंचिज्ज्ञानितं येन घट एव तस्य ज्ञानस्य विषयः नान्य इति। अतो ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्त्ये

ज

भा॰षा॰ यज्ञाततासिद्धिः। न प्रत्यक्षमात्रेणाभे ।स्वभावादेव विषयतोपपत्तेः॥ अथ ज्ञानयोरीदृश । स्वाभाविको वि ।धः।
१७ ज्ञानयो विषयविषयीभावः संबंधः। इतरथाऽतीतानागतयो विषयत्वेन स्यात्। ज्ञानेन तत्र ज्ञातता जनना संभ
वात्। असति धर्मिणि धर्मजननायोगात्। किंच। ज्ञाततायां अपि ज्ञानाविष । त्वात्तत्रापि ज्ञाततांतरस्य संगततया चा त
नवस्था। अथ ज्ञाततांतरमंतरेणापि स्वभावादेव विषयत्वं ज्ञाततायाः एवं चेत् घटादावपि किं ज्ञाततया। अस्तु वा
ज्ञातता। तथापि तन्मात्रेणापि ज्ञानमात्रं गृह्यते। ज्ञातता विशेषेण तु प्रमाणज्ञानाव्यभिचारिणा प्रामा ण्यमिति
कुत एव ज्ञानग्राहकग्राह्यता प्रामाण्यस्य। अथ केनचित् ज्ञातताविशेषेण प्रमाणज्ञानाव्यभिचारिणा ज्ञानप्रा
माण्यं सहैव गृह्यते एवं चेत् अप्रामाण्येपि शक्यमिदं वक्तुं। केनचित् ज्ञातताविशेषेणाप्रमा। ज्ञानाव्यभिचारिणा राम॰
ज्ञानाप्रामाण्य नसहैव गृह्यते। इत्यप्रामाण्यमपि स्वत एव गृह्यते। अथैवमपि अप्रामाण्यं परतः प्रामाण्य । मपि १७
तथा

पक्ष एव व्यर्थं । ज्ञानग्रा[illegible]तस्यार्थं मह्या नैहिमानस प्रत्यक्षेण गृह्यते प्रामाण्यं पुनरनुमानेनातथाहि ।
जलज्ञानानंतरं जलार्थिनः प्रवृत्तिर्द्वेधा । फलवत्यफला चेति । तत्र फलवती प्रवृत्तिः सामर्थ्या । अतः प्राग्ज्ञान
स्य यथार्थत्वमनुमीयते । प्रयोगश्च । विवादास्पदीभूतं जलज्ञानं प्रमाणं सम[illegible] प्रवृत्तिजनकत्वात् । यत्तु न प्रमा
णं न तत्समर्थावृत्तिजनकं यथा प्रमाणाभास इति केवलव्यतिरेकी । तत्र (फलव)प्रवृत्तिजनकं यज्जलज्ञानं तत्पक्षः ।
तस्य प्रामाण्यं साध्यं पक्षधर्म इत्यर्थः । ननु प्रमाकरणत्वं [illegible] त्वाद्व्यभिचारापत्तेः । हेतुः समर्थप्रवृत्तिजन स्तु
कत्वं । फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वमिति यावत् । अन्येन तु केवलव्यतिरेक्यनुमानेनानभ्यासदशापन्नस्य ज्ञानस्य प्रा
माण्येऽवधारिते तद्दृष्टान्तेन प्रवृत्तेः पूर्वमपि तज्जातीयत्वेन लिंगेनान्वयव्यतिरेकिणा अन्यस्य ज्ञानस्याभ्यास
दशापन्नस्य प्रामाण्यमनुमीयते । [illegible]स्मात्परत एव प्रामाण्यं [illegible] गृह्यते । नन्वत्र ज्ञानग्राहकेण गृह्यत इति ।

त॰भा॰ वत्रायेवंप्रमाणानियुक्तिलेशोक्तिपूर्वकंकेशवोबालबोधाययथाशास्त्रमवर्णयदिति॥ ॥[illegible]तानि॥
१८ प्रमेयाण्युच्यंते।आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्ति[illegible]प्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु[illegible]॥
।तत्रात्मत्वसामान्यवानात्मा।सचदेहेंद्रियादिव्यतिरिक्तः।प्रतिशरीरंभिन्नोविभुर्नित्यश्च।सचमानसप्रत्यक्षः
।विप्रतिपत्तौतुबुद्ध्यादिगुणलिंगकः।तथाहि।बुद्ध्यादयस्तावद्गुणाः।अनित्यत्वेसतिएकेंद्रियग्राह्यत्वात्रू
पवत्।गुणश्चगुण्याश्रितएव।तत्रबुद्ध्यादयोनभूतानांगुणाः।मानसप्रत्यक्षत्वात्।येहिभूतानांगुणास्तेम
नसागृह्यंतेयथारूपादयः।नापिदिक्कालमनसांगुणाः।विशेषगुणत्वात्।येहिदिगादिगुणाःसंख्यादयः।
नतेविशेषगुणाः।तेहिसर्वद्रव्यसाधारणाएव।बुद्ध्यादयस्तुविशेषगुणाः।गुणत्वेसत्येकेंद्रियग्राह्यत्वात्। राम॰
रूपवत्।अतोनदिगादिगुणाः।तस्मादेभ्योष्टभ्योऽतिरिक्तोबुद्ध्यादीनामाश्रयोद्रष्टव्यः।सएवात्मा।प्रयोगश्च १८

बुध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यस्तु पृथिव्याद्यष्ट
द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितो न भवति नासौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितो गुणः यथा रूपमिति केवलव्यतिरेकी। अ
न्वयव्यतिरेकी वा। तथा हि। बुद्ध्यादयः पृथि[व्याद्यष्ट]द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे स
ति गुणत्वात्। यापन्नाश्रितो सन्नतिरिक्ताश्रितो भवति यथा पृथिव्याद्यनाश्रितः शब्दः पृथिव्याद्यतिरिक्ताका
शाश्रित इति। तदेवं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तं नवमं द्रव्यमात्मा सिद्धः। स च सर्वत्र कार्योपलंभाद्विभुः परममह
त्परिमाण[वान्]। नित्यश्चः। विभुत्वान्नित्यो व्योमवत्। सुखादिवै[चित्र्या]त् प्रतिशरीरं भिन्नः। तस्य भोगायतनं शरीरं।
सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः। यदवच्छिन्ने आत्मनि भोगो जायते तद्भोगायतनं तदेव शरीरं। चेष्टाश्रयो वा शरी
रं। चेष्टा तु हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया न स्पन्दनमात्रं। शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियं। अतीन्द्रियमि

त॰भा॰ द्रियमितिप्रच्यमाने कालादेरपींद्रियत्वप्रसंगः ॥ अत उक्तं ॥ करणमिति। तथापींद्रियार्थसंनिकर्षेतिप्रसंगः। अत उ
१९ क्तं शरीरसंयुक्तमिति। शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमित्युक्ते आलोकादेरपींद्रियत्वप्रसंगः। अत उक्तमतींद्रियमिति॥
तानि चेंद्रियाणि षट् घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वङ्मनांसि। तत्र गंधोपलब्धिसाधनमिंद्रियं घ्राणं तच्च नासाग्रव
र्ति तच्च पार्थिवं गंधवत्वात् गंधवत्वं च गंधग्राहकत्वात् यदिंद्रियं रूपादिषु पंचसु मध्ये यं गुणं गृह्णाति तदिंद्रि
यं तद्गुणसंयुक्तं यथा चक्षुरूपग्राहकं रूपवत्। गंधग्राहकं घ्राणं अतो गंधवत्। रसोपलब्धिसाधनमिंद्रियं र
सनं। जिह्वाग्रवर्ति तच्चाप्यं रसादिषु पंचसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यंजकत्वात् लालावत्। रूपोपलब्धिसाधनमिं
यं चक्षुः। कृष्णताराग्रवर्ति तच्च तैजसं। रूपादिषु पंचसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात् प्रदीपवत्। स्पर्शोप राम॰
लब्धिसाधनमिंद्रियं त्वक्। सर्वशरीरव्यापि त्वक्स्थं तच्च वायवीयं रूपादिषु पंचसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यंजकत्वा १९

ता। अंगारसंगिसलिलशैत्याभिव्यंजक। पवनाश्रा ोपलब्धिसा नमिंद्रियं श्रोत्रं। तच्च कर्णश ल्यवच्छिन्नमभःश्रो
च त्रं। ननु स्यात्तरां शब्दगुणवत्त्वात्। तदा शब्दग्राहकत्वात्। घ्राणेंद्रियं रूपादिषु पंचसु मध्ये य गुणाव्यंजकं तद्गु
णयुक्तं। यथा चक्षुरादि। रूपादिग्राहकं रूपादिमत्। शब्दग्राहकं श्रोत्रं अतः शब्दगुणं। सुखोपलब्धिसाधनमिंद्रि तत्र
व्यंतरवर्ति यं मनः। तच्चाणुपरिमाणं। ननु चक्षुरादीन्द्रियसद्भावे किं प्रमाणं। उ अनुमानमेव रूपाद्युपलब्धयः करण छि
साध्याः। क्रियात्वात्। छिदिक्रियावत्। अथ षट्पदार्थाः। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः। प्रमाणाद
योप्यत्रैवांतर्भवंति। तथापि प्रयोजनवशाद्भेदेन कीर्तनं। तत्र समवायिकारणं द्रव्यं। गुणाश्रयो वा द्रव्यं। तानि च द्र
व्याणि। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव। तत्र पृथिवीत्वसामान्यवती पृथिवी। काठिन्यको
मलाघवमवसंयोगविशेषयुक्ता। घ्राणशरीरमृत्पिंडपाषाणवज्रवृक्षादिरूपा। रूपरसगंधस्पर्शसंख्याप

रिमाण॥पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व॰ द्रवत्वसंस्कारवती। सा च नित्याऽनित्या। परमा॥ पा नित्या कार्य
रूपा त्वनित्या। द्विविधायामपि पृथिव्यां रूपरसगंधस्पर्शाः अनित्याः पाकजाश्च। पाकस्तेजःसंयोगः। तेन पृथिव्याः
:पूर्वरूपादयो नश्यंति। अन्ये जन्यंत इति पाकजाः। अपूत्वसामान्ययुक्ता आपः। रसनेंद्रियशरीरसरित्समुद्र
हिमकरकादिरूपाः। गंधवर्जस्नेहयुक्तपूर्वोक्तगुणवत्यः। नित्यानित्याश्च। नित्यानां रूपादयो नित्या एव। अनित्या
नां अनित्या एव। तेजस्त्वसामान्यवत्तेजः। तच्चक्षुःसवितृसुवर्णादि द्विविकनादिभेदं। रूपस्पर्शसंख्यापरिमा॥पृथ
क्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारवत्। नित्यमनित्यं पूर्ववत्। तच्चतुर्विधं। दिव्यं भौमं औदर्यमाकरजं चेति।
उद्भूतरूपस्पर्शं। अनुद्भूतरूपस्पर्शं। अनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शं उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं। उद्भूतरूपस्पर्शं यथा राम॰
सौरादितेजः। सुवर्णं तु उद्भूताभिभूतरूपस्पर्शं। नानुद्भूतरूपस्पर्शं। अनुद्भूतरूपतेश्चाक्षुषसंमात्। अनुद्भूतस्पर्शं २०

ता॰ परस्प॰

त.सं.टी. २० त्वचां अभिभवत्कवलक्ष जातीयेन पार्थिवेन रूपेण स्पर्शेन च कृतः। अनुद्भूतरूपस्य ... यथा चक्षुरि...यं। अनुद्भूत
रूपं उद्भूतरूपस्पर्शं यथा तप्तवारिस्थं तेजः। उद्भूतरूपं अनुद्भूतस्पर्शं यथा प्रदीपप्रभामंडलं। वायुत्वाभिसंबंधवान्वा
युः। त्वगिंद्रियशरीरप्राणवातादिभेदः। स्पर्शसं...परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप...त्ववेगवान्। स्वचस्प
र्शानुमेयः। तथा हि। यो यं वायौ प्रतीयमानो ऽनुष्णाशीतस्पर्श उपलभ्यते। स गुणत्वात् गुणिनमंतरेणानुपपद्यमानः गुणि
नमनुमापयति। गुणी च वायुरेव पृथिव्यामनुपलब्धेः। पृथिवी वायुव्यतिरेकेणानुष्णाशीतस्पर्शाभावात्। पृथिव्यां
तु पाकजस्पर्शः। स च द्विविधः। नित्यानित्यभेदात्। परमाणुरूपो नित्यः। कार्यरूपस्त्वनित्यः। तत्र पृथिव्यादीनां चतुर्णां
कार्याणां उत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते। द्वयोः प...माणवोः क्रियया संयोगे सति द्व्यणुकं उत्पद्यते। तस्य च परमाणुः सम
वायिकारणं। तत्संयोगो ऽसमवायिकारणं। अदृष्टादि निमित्तकारणं। ततस्त्रयाणां द्व्यणुकानां क्रियया संयोगे

त॰भा॰ सतिअणु कर्मउत्पद्यतेतस्यक्षणेकाले [illegible]वायिकारणनाशेपूर्ववत्।एवंआ[illegible]रणुकोत्पं[illegible]लैःस्थूल चतुरणुकैः।

२१ तरंस्थूलतमं।एवंक्रमेणमहतीपृथिवीमहत्यश्चापोमहत्तेजःमहांश्चवायुरुत्पद्यते।कार्यगतारूपादयःस्वाश्रयसम

रा॰ वायिकारणेभ्योरूपादिभ्योजायंते।कारणगुणाहिकार्यगुणानारभंते इतिन्यायात्।एवंउत्पन्नस्यरूपादिमतः म॰

कार्यस्यघटादेरवयवेकपालादौनोदनाभिघाताद्वाक्रियाततोविभागः।तेनावयवारंभकस्यासमवायिकारणभू

तस्यसंयोगस्यनाशःक्रियते।ततःकार्यद्रव्यस्यघटादेरवयविनोनाशः।अवयव्यासमवायिकारणनाशेनद्रव्य

नाशोदर्शितः।क्वचित्समवायिकारणनाशेनद्रव्यनाशः।यथापूर्वोक्तस्यैवपृथिव्यादेःसंहारेसंजिहीर्षामहेश्वर

परमा२ स्यसंजिहीर्षातोऽणुषुक्रियाततोविभागःततःसंयोगनाशेनद्व्यणु[illegible]नष्टे आश्रयनाशात्त्र्यणुकनाशः।क्र रा॰

मेणपृथिव्यादिनाशः।यथावातंतुनाशेपटनाशः।तद्गतानांरूपादीनांस्वाश्रय नाशेनैवनाशः।अन्यत्रतुसत्येवाश्रये २१

[illegible] रोधिर [illegible] वर्भावेन विनाशः। तथा पाकेन घटादेः रूपादीनां नाशः इति। किं [illegible] एव माणो।
ऽच्यते। यद्दिश्जालांतरे सूर्यमरीचिस्थं रजः सर्वतः सूक्ष्मतमनुपलभ्यते। तस्माल्पपरिमाणाद्रव्यारब्धं। कार्यद्रव्य
त्वात्। घटवत्। तच्च द्रव्यं [illegible] यवं वा महद्रव्यारंभकं [illegible] कार्यत्वनियमात्। तदेव द्व्यणुकाख्यं द्रव्यांतरं सिद्धं। तदपि
स्वल्पसमवायिकारणारब्धं। कार्यद्रव्यत्वात्। घटवत्। यस्तु द्व्यणुकारंभकः स एव परमाणुः। स चानारब्ध एव। न
तु कार्यद्रव्यारंभकस्य कार्यद्रव्यत्वाव्यभिचारात्। कथमनारब्धत्वमुच्यते। अनंतकार्यत्वे परापरा[illegible] संगात्। तथा
मत्यनंतद्रव्यारब्धत्वाविशेषेण सुमेरुस[illegible]रपि तुल्यपरिमाणत्वप्रसंगात्। तस्मादनारब्ध एव परमाणुः॥
द्व्यणुकं तु द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामारब्धं। एकस्यानारंभकत्वात्। त्र्यादिकल्पनायां प्रमाणाभावात्। त्र्यणुकं त्रि
भिरेव द्व्यणुकैरारभ्यते। एकस्मादनारंभकत्वात्। द्वाभ्यामारंभे कार्यगतमहत्वानुपपत्तिः। कार्ये हि महत्वं कारणाम

त.भा. हत्वाकारणत्वतुल्यत्वात्। तत्र प्रथमस्यासंभवाच्चरमभेपि नव्यो नचच [illegible]दृकल्पनायां प्रमाणाभावा[illegible] परेमहत्वा
२१ भेोपपत्तिरिति। शब्दगुणमाकाशं। शब्दसंख्यापरिमाणपृथ[illegible]वत्। एकं विभु नित्यं शब्दलिंगं च। श
ब्दलिंगत्वस्य कथं प्राशिषेपात्। तथा हि। शब्दस्तावद्विशेषगुणः। सामान्यवत्त्वे सति अ[illegible]दादिबाह्यैकेंद्रियग्रा
ह्यत्वात्। रूपादिवत्। गुणश्च गुण्याश्रित एव। न चास्पर्शपृथिव्यादिचतुष्टये आत्मा च गुणी भवितुमर्हति। श
ब्दस्य श्रोत्रग्राह्यत्वात्। पृथिव्यादिगुणाः। न ते श्रोत्रेण गृह्यंते। यथा रूपादयः। शब्दस्तु श्रोत्रेण[illegible]ते। न हि दि
क्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वा[illegible]। अतः एतेभ्योऽतिरिक्तः शब्दस्य गुणी अनुमीयते। स एवाकाश इति। स च ए
कं भेदप्रमाणाभावात्। एकत्वेनोपपत्तेः। एकत्वादाकाशत्वं नाम सामान्यमाकाशे न विद्यते सामान्यस्यानेकवृत्ति राम०
त्वात्। विभु चाकाशं। परममहत्परि[illegible]वदित्यर्थः। सर्वत्र कार्योपलब्धेः। अत एव विभुत्वान्नित्यत्वमपि। कालोऽपि २२

ऽविपरीत[illegible]मापरत्वानुमेयाः। [illegible]माणपृथक्त्वसं[illegible]विभागव[illegible]विशेषः। कथमस्य दिग्विप
रीतपरत्वापरत्वानुमेयत्वं। उच्यते। सन्निहिते हृद्देशे संनिधानादपरत्वं विपरीतं परत्वं प्रतीयते। व्यवहिते पुनर्वा
तस्सरत्वाहैविपरीतमपरत्वमपरत्वं प्रतीयते। तदिदं हि विपरीतं परत्वं अपरत्वं च कार्यं। तत्कारणस्य दिशो द्रव्यसंभ
वात्। कालमेवकारणमनुमापयति। सचैकोवर्त्तमानातीतभविष्यत्क्रियोपाधिवशाद्वर्त्तमानादिव्यपदेशंलभते।
पुरुषइवपचनाधिक्रियोपाधिवशात्पाचकादिव्यपदेशंलभते। नित्यत्वविभुत्वेचपूर्ववत्। दिगेकानित्याविभ्वीच।
संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवती। पूर्वापरादिप्रत्ययैरनुमीयते। तेषामन्यनिमित्तासंभवात्। पूर्वस्मिन्न्य
ष्ट्रिमेव। वस्तुन स्या[illegible]स्यात्। सापैकापिसवितृसंयोगदेशसंयोगोपाधिवशात्प्राच्यादिसंज्ञांलभते। आत्मत्व
सामान्यवानात्मा। सुखदुःखवैचित्र्यान्नानाभूतः सर्वोऽप्येव। तस्य गुणाः [illegible] आद्याः संख्यादयः संच। बुद्ध्यादयोनव। नित्यत्व

त०भा०
२२

विभुत्वे च पूर्ववत्। मनस्त्वाभिसंबंधवन्मनः। स्वरूपसंयोगि वा अंतरिंद्रियं सुखाद्युपलब्धिकारणं वा। संख्यादिगुण
वत्। संयोगेन चात्वेंद्रियैरर्थग्राहकं। अत एव सर्वोपल[?]साधनं न प्रत्यक्षं। अपि तु अनुमानगम्यं। तथा हि सुखा
द्युपलब्धयः चक्षुराद्यतिरिक्तकरणसाध्याः। असत्स्वपि चक्षुरादिषु जायमानत्वात्। छिदिक्रियावत्। यच्च तत्करणं
तन्मनः। तच्चाणुपरिमाणं। द्रव्याश्रिता निर्गुणा उच्यंते। सामान्यवान समवायिकारणमस्पंदात्मा गुणः। स च द्रव्या रा ४
प श्रितं च रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदु
ःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारभेदाच्चतुर्विंशतिगुणाः। तत्र रूपं चक्षुर्मात्रग्राह्यो विशेषगुणः। पृथिव्यादित्र
यवृत्ति। तच्छुक्लाद्यनेकप्रकारं। पाकजं पृथिव्यामेव। तच्चानित्यं पृथिवीमात्रगतं। [?]आप्यतैजसपरमाणौ नित्यं पृथि राम०
वीमात्रगतं। आप्यतैजसपरमाणौ नित्यं। आप्यतैजसपरमाणौ नित्यं। आप्यतैजसकार्येष्वनित्यं। शुक्लमभास्वरम् २३

पाकजमप्सु भास्वरं । रसो रसनेंद्रियग्राह्यो विशेषगुणः । पृथिवीजलवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां मधुरादिषट्प्रकारः । पा
कजश्च । अप्सु मधुरोऽपाकजश्च । नित्योऽनित्यश्चेति । नित्यः परमाणुरूपास्वप्सु । कार्यरूपासु अनित्यः । गंधो घ्राणग्रा
ह्यो विशेषगुणः । पृथिवीमात्रवृत्तिः । स च द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्चेति । जलादौ तु गंधप्रतिभानं संयुक्तसमवायेन द्रष्टव्यं
अनित्य एव । स्पर्शस्त्वगिंद्रियमात्रग्राह्यो विशेषगुणः । पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः । स च त्रिविधः । शीतोष्णानुष्णाशी
तस्पर्शभेदात् । शीतः पयसि । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः । पृथिवीमात्रे अनित्यः । आप्यतैजसवायवीयपु
रमाणुषु नित्यः । आप्यादिकार्येषु अनित्यः । एते च रूपादयश्चत्वारो महत्कार्यसमवेतत्वे सति उद्भूता एव प्रत्यक्षा
ः । संख्या एकत्वादिव्यवहारहेतुः । सामान्यगुणः । सा एकत्वादिपरार्द्धपर्यंता । संख्या द्विविधा । एकाश्रिताऽनेकाश्रिता
चा । तत्रैकत्वं द्विविधं नित्याऽनित्यभेदात् । नित्यगतं नित्यं । अनित्यगतं तु । असमवायिकारणगतैकत्वजन्यं । द्वित्वं चानित्य

न॰भा॰
२४

मवा। तत्र द्वयोः पिंडयोरिदमेकमिदमेकमित्यपेक्ष[illegible]ज्ञानजन्यं। तत्र पिंडौ द्वौ समवायिकारणं। पिंडयोः[illegible]समवाय
कारणं। अपेक्षाबुद्धिः निमित्तकारणं। अपेक्षाबुद्धिनाशाद्द्वित्वनाशः। एवं त्रित्वाद्युत्पत्तिर्विज्ञेया। विनाशश्च। परिमाणं
मानव्यवहारासाधारणं कारणं। तच्चतुर्विधं। अणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदात्। तत्र कार्यपरिमाणं स[illegible]वायिपरिमाणप्रचय
योनि। तथाहि। द्व्यणुकपरिमाणं [illegible]पेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुद्वित्वजनितत्वात्सं[illegible]नि। संख्याकारणमित्यर्थ
ः। त्र्यणुकपरिमाणं च स्वाश्रयसमवायिकारणगतबहुत्वसंख्यायोनि। चतुरणुकपरिमाणं च स्वाश्रयसमवायिका
रणपरिमाणजन्यं। तूलपिंडपरिमाणं तु प्र[illegible]ये। नि। प्रचयस्तु स्वाश्रयसमवायिकारणावयवानां प्रशिथिलसंयो
गजः। परमाणुपरिमाणं परममहत्परिमाणं चाकाशादिगतं नित्यमेव। पृथक्त्वं पृथग्व्यवहारासाधारणं कारणं।
तच्च द्विविधं एकपृथक्त्वं द्विपृथक्त्वादिकं चेति। तत्राद्यं नित्यगतं[illegible]वा। अनित्यगतं द्विपृथक्त्वादिकमनित्यमेव। सं

राम॰
२४

योगः संयुक्त[illegible]व्यवहारहेतुः । आश्रयः अव्याप्यवृत्तिः । स त्रिविधः । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्चेति ।
तत्रान्यतरकर्मजो यथा । क्रियावता श्येनेन निःक्रियस्य स्थाणोः संयोगः । तस्य श्येनक्रिया समवायिकारणं । उभय
कर्मजो यथा । सक्रिययोर्मेषयोः संयोगः । तृतीयो यथा । कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगः । यथा हस्ततरु
संयोगेन कायतरुसंयोगः । विभागोऽपि विभक्तप्रत्ययहेतुः । संयोगपूर्वको व्याश्रयः । स च त्रिविधः । अन्यतरकर्मज
उभयकर्मजो विभागजश्चेति । तत्र प्रथमो यथा । शैलश्येनक्रियया शैलश्येनविभागः । द्वितीयो यथा । मल्ल
योमयोर्विभागः । तृतीयो यथा । हस्ततरुविभागात्कायतरुविभागः । परत्वापरत्वे परापरव्यवहारसाधारणकारणे
। ते तु द्विविधे । कालकृते दिक्कृते च । तत्र दिक्कृतयोरुत्पत्तिः कथ्यते । एकस्यां दिशि अवस्थितयोः पिंडयोः इद
मस्मात्सन्निकृष्टमिति बुद्ध्यानुगृहीतेन दिक्पिंडसंयोगेनापरत्वं सन्निकृष्टे जन्यते । विप्रकृष्टबुद्ध्या तु परत्वं विप्रकृष्टे

त॰भा॰ उत्पन्नः। सन्निकर्षस्ततः पिंडस्पंदस्तु शरांशापे ...पाः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वेन । मूर्त्तेविप्रकृष्टत्वेन कालकृतयोः पर
२५ त्वापरत्वयोरुत्पत्तिः कथ्यते। अनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरपिंडयोर्यस्मादल्पतरकालसंबद्ध इत्यपेक्षाबुद्ध्यनु
गृहीतेन कालपिंडसंयोगेनास्यापरत्वं। अयमस्मात्तरकालसंबद्ध इति बुद्ध्यानुगृहीतेन कालपिंडसंयोगेनास्य वि
रेपरत्वं। गुरुत्वमाद्यपतनासमवायिकारणं। पृथिवीजलवृत्ति। यथोक्तं। संयोगवेगप्रयत्नाभावे सति गुरुत्वात्पत
नमिति। द्रवत्वमाद्यस्यंदनासमवायिकारणं। भूतेजोजलवृत्ति। भूतेजसोर्घृतादिसुवर्णयोरग्निसंयोगेन द्रवत्वा
नैमित्तिकं। द्रवत्वं जले नैसर्गिकं। स्नेहः चिक्कणता जलमात्रवृत्तिः। कारणगुणपूर्वको गुरुत्वादिवद्यावद्द्रव्यभा
वी। शब्दः श्रोत्रग्राह्यो गुणः। आकाशस्य विशेषगुणः। ननु कथमस्य श्रोत्रेण ग्रहणं। यतो भेर्यादिदेशे शब्दो जा राम॰
यते। श्रोत्रं तु पुरुषदेशेस्ति। सत्यं। भेरीदेशे जातः ...वीचितरंगन्यायेन कदंबमुकुलन्यायेन वास्य संनिहितं श २५

१ मारभ्मते स चकार्यः शब्दांतर १

ब्दांतरमित्यनेन क्रमेण श्रोत्रदेशे जातोऽन्त्यशब्दः श्रोत्रेण [illegible]तानव घोनापि मध्यमः॥ एवं चोत्पाद्यमाने लक्ष्यविभा
गदेशे जातः शब्दः शब्दांतरारंभेण श्रोत्रदेशे त्यशब्दं जनयति। सोऽन्त्यशब्दः श्रोत्रेण गृह्यते। न त्वाद्यो न मध्यमः। भेरी
शब्दो मया श्रुत इति धीरत्र श्रोत्रे गभेरीशब्दोत्पत्तौ भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं। भेरीदंडसंयोगो निमित्तका
रणं। एवं वंशे पाट्यमाने चटचटाशब्दोत्पत्तौ वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणं। दलद्वयविभागो निमित्तका
रणं। इत्थमाद्यः शब्दो संयोगजो विभागो निमित्तकारणं। इत्थमाद्यः शब्दः संयोगजो विभागजो वा। अंत्यमध्यम:
शब्दानां तु शब्दोऽसमवायिकारणं। अनुकूलवातो निमित्तकारणं। [illegible] द्विभागाकृष्टा च शब्दनिष्पत्तिरि
ति। आद्याद्यानां सर्वशब्दानामाकाशमेव समवायिकारणं। कर्मबुद्धिवत्त्रिक्षणमात्रास्थायिनः। तत्राद्यमध्यमश
ब्दाः कार्यशब्दनाश्याः। अंत्यस्तूपांतेनउपांत्यस्त्वंत्येन सुंदोपसुंदन्यायेन। द्वितीयक्षणे [illegible] तृतीयक्षणे वा
येन नाश्यते॥ इदं लघुकं। उपांत्येनेत्रि क्षणावस्थायिनां (प्रस्य)

त॰भा॰ नो॥ नाशजनकासंभवात्। तस्मादुपात्तनाशादेवज्ञानशब्दइति। विनाशित्वं बुद्धिशब्दयोरनुमानात्। तथाहि। अनित्यः [illegible]
२९ ःसामान्यवत्वे सति अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्। घटवत्। तत्र श : स्यानित्यत्वं साध्यं। अनित्यत्वं च विनाश
वत्त्वं। स्वरूपत्वमेवानुविनाशवत्त्वं। क्रमस्त्राग्योगः। प्रागभावे सत्याही नेअनित्यत्वासंभवात्। सामान्यवत्वे सत्य
स्मदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वं हेतुः। इन्द्रियप्रत्यक्षत्वमात्रे हि क्रियमाणे आत्मनि व्यभिचारः स्यादित्यत उक्तं बाह्येन्द्रिये
ति। एवमपि तेनैव योगिनां बाह्येन्द्रियग्राह्येण व्यभिचारः स्यादित्यतो योगीन्द्रियनिरासार्थं अस्मदादीति। किं
पुनर्योगिसद्भावे प्रमाणं। [illegible]उच्यते। परमाणवः कस्यचित् प्रत्यक्षाः। प्रमेयत्वात्। घटवदिति। परमाणवः यस्य
प्रत्यक्षाः स एव योगी। तच्च सामान्यादिना व्यभिचारः स्यादित्यत उक्तं सामान्यवत्वे सतीति। सामान्यादित्रयं राम॰
तु निःसामान्यं। अर्थप्रकाशो बुद्धिः। प्रीतिः सुखं। सर्वेषामात्मनामनुकूलवेदनीयं। पीडा दुःखं। तच्च सर्वात्मनां प्र २९

तिकूलतया वेदनीयं ॥ रागः इच्छा ॥ क्रोधो द्वेषः ॥ कृत्या प्रयत्नः ॥ आद्याः षण्मानसप्रत्यक्षाः ॥ धर्माधर्मौ सुखदुःख
२२ योः साधारणकारणौ तौ चाप्रत्यक्षावप्यागमगम्यावनुमीयेते ॥ तथा हि देवदत्तस्य शरीरादिकं देवदत्तविशेषगुण
जन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात् ॥ देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवदिति ॥ यश्च शरीरादिजनक आत्म
शारीरादि ४ गुणः स एव धर्मो धर्मश्चाप्रयत्नादीनां जनकत्वादिति ॥ संस्कारस्त्रिविधः ॥ वेगो भावना स्थितस्थापकश्चेति ॥ जे५
तत्र वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः ॥ स च क्रियाहेतुः ॥ भावनाख्यस्तु संस्कार आत्ममात्रवृत्तिरनुभवजन्य
स्मृतिहेतुः ॥ स चोद्बुद्ध एव स्मृतिं जनयति ॥ उद्बोधश्च सहकारिलाभः ॥ सहकारिणश्च संस्कारस्य सदृशदर्शनादय
ः ॥ यथा ॥ सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इति ॥ स्थितस्थापकस्तु स्पर्शवद्विशेषवृत्तिः ॥ अन्यथा कृच्र २
भूतस्य स्वाश्रयस्य धनुरादेः पुनस्तादवस्थ्यापादकः ॥ एते चतुर्विंशतिर्गुणाः ॥ धर्मो ता भावना चात्मविशेषगुणाः ॥

त.भा. संगुणाऽऽश्रयाः। इत्सनीकर्मोच्यते। चलनात्मकं कर्म। गुणइव द्रव्यमात्रवृत्ति। आद्यं द्रव्यपरिमाणेन मूर्त्तत्वापरना ... स्व
२७ हैकार्यसमवेतं। विभागद्वारापूर्वदेशसंयोगनाशेसत्युत्तरसंयोगहेतुश्च। तच्चोत्क्षेपणाऽप ... णाऽऽकुंचन
प्रसारणगमनभेदात्पंचविधं। भ्रमणादयस्तु गमनग्रहणेनैव गृह्यन्ते। अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यं। द्रव्यादित्रि
पर्कंच यवृत्ति। नित्यमनेकानुगतं। तच्च द्विविधं परमपरंच। परं सत्ता बहुविषयत्वात्। सा चानुवृत्तिमात्रहेतुत्वात्सा
मान्यमात्रं। अपरं द्रव्यत्वादि अल्पविषयत्वात्। तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात् सामान्यविशेषः। अत्र केचिदाह
व्यक्तिरिक्तं सामान्यं नास्तीति। अत्र ब्रूमः। किमालंबना तर्हि भिन्नेषु विलक्षणेष्वनेकेषु पिंडेषु एकाकारा
बुद्धिर्विना सर्वानुगतमेकं। न हेयं सामान्यमिति। ननु तस्मादतद्व्यावृत्तिविषय ... ापमेकाकारा प्रत्ययोनेकेषु गो राम०
पिंडेषु। न ह्रविधिरूपगोत्वसामान्यविषयः। मैवं। विधिमुखेनैवैकाकारग्रहणात्। विशेषोनित्यद्रव्यवृत्तिः। २७ स्वर१

कृतैवैकाकारानुवृत्तिः ... यथाहि। सर्वेष्वेव गोपिंडेषु अगोभ्यो
... व्यावृत्तिरस्ति तेनागोव्या ... २

अवयवावयविनावयव[illegible]नैते ननयोः संबंधःसमवाय इति न चैतद्युक्तम् २

।संबंधः

इति बुद्धिमात्रहे[illegible]नित्यद्रव्याणि गगनादिपंचकं पृथिव्यादय[illegible]त्वारः परमाणुरूपाः। अयुतसिद्धयोः सम
वायः। स चोऽयं एव। नत्ववयवावयविन[illegible]स्यावयविनोऽभावात्। परमाणवो हि नयासन्निकृष्टा बहवो द्वयेपंच
रोयमिति बुद्ध्यागृह्यंते। अत्रोच्यते। अस्त्येक[illegible]लाद्यट इति प्रत्यक्षबुद्धिः। नचेमाः परमाणुष्वनेकेष्वस्थूलेषु
अतींद्रियेषु भवितुमर्हति। अतो तेयं बुद्धिरिति चेन्न बाधकाभावात्। तदेवं षट्पदार्थाः द्रव्यादयो वर्णिताः। तेचावि
धिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाद्भावरूपा एव। इदानीं। निषेध[illegible]स्वप्रमाणगम्योऽभावरूपः सप्तमः पदार्थः प्रतिपाद्य
ते। स चाभावः संक्षेपतो द्विविधः। संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च। संसर्गाभावोपि त्रिविधः। प्रागभावप्रध्वंसाभावो
[illegible]त्यंताभावश्च। उत्पत्तेः प्राक् कारणे कार्यस्याभावः प्रागभावः। यथा तंतुषु पटाभावः। स चानादिरुत्प
त्तेरभावा[illegible] विनाशी च। कार्यस्यैव तद्विनाशरूपत्वात्। उत्पन्नस्य कारणेऽभावः प्रध्वंसाभावः विनाश इति या

त॰भा॰ त्तं। यथा भग्ने घटे कपालमालायां घटध्वंसोऽयमभावः। एवं ध्वंसप्रहारादिजन्यः। अनुत्पत्तिमानविनाशी। नष्टस्य
२० पुनरनुत्पत्तेः। त्रैकालिकोऽभावोऽत्यन्ताभावः। यथा वायौ रूपाभावः। अन्योन्याभावस्तु तादात्म्यप्रतियोगिको
तद्यथा ऽभावः। घटः पटो न भवतीति। तदेवमर्थाः व्याख्याताः। ननु ज्ञानाद्व्यतिरिक्ता अर्था न सन्तीति। मैवं। अर्थान
मपि प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाशक्यापलापत्वात्। बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इत्यादिभिः पर्यायैरभिधीयमाना बुद्धिः। अर्थ
प्रकाशो बुद्धिः। सा च संक्षेपतो द्विविधा। अनुभवः स्मरणं च। अनुभवोऽपि द्विविधः। यथार्थोऽयथार्थश्च। तत्र य
थार्थोऽविसंवादी। स च प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्जन्यते। यथा चक्षुरादिभिर्घटादिज्ञानं। धूमलिंगकमग्नि
ज्ञानं। गोसादृश्यदर्शनाद्गवयशब्दवाच्यताज्ञानं। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यात् ज्योतिष्टोम राम॰
स्य स्वर्गसाधनत्वज्ञानं वा। अयथार्थस्तु स्वार्थव्यभिचारी। अप्रमा[ण]जः। स त्रिविधः। संशयस्तर्को विपर्यय २०

श्चा संशयतर्कौ विभ्रमेतौ विपर्ययस्तत्रातस्मिंस्तद्ग्रहणं भ्रम इति यावत्। यथा पुरोवर्तिनि रजते शुक्तिकारोरज
तरूपग्रहः। इदं रजतमिति। स्मरणमपि यथार्थमयथार्थं चेति द्विविधं। तद्भूतं जागरे। स्वप्ने तु सर्वं ज्ञानं स्म
रणमेवायथार्थं च। दोषवशेन तदिति स्थाने इदमिति स्फुरणात्। सर्वं च ज्ञानं निराकारमेव। न तु ज्ञानेऽर्थेन स्व न
स्याकारोऽर्प्यते। साकारज्ञानवादिनिराकरणात्। अत एवाकारेणार्थानुमानमपि निरस्तं प्रत्यक्षसिद्धत्वात्।
व्यपदेशः सर्वं ज्ञानमर्थनिरूप्यं। अर्थप्रतिबद्धस्यैव तस्य मनसा निरूपणात्। घटज्ञानवानहमिति। न तु
ज्ञानवानहमित्येतावन्मात्रं जायते। अन्तरिन्द्रियं मनः तदुक्तमेव। प्रवृत्तिः धर्माधर्ममयी ऽदृष्टं जगद्व्यवहा
रसाधकत्वात्। दोषा रागद्वेषमोहाः। रागेच्छा। द्वेषो मन्युः। क्रोध इति यावत्। मोहो मिथ्याज्ञानं विपर्यय इ
ति यावत्। पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः। स चात्मनः पूर्वदेहनिवृत्तिः अपूर्वदेहसंघातलाभः। फलं पुनर्भोगः। भोगः

सुखदुःखानुभवः।पीडा दुःखमिति।क्रमप्राप्तो मोक्षोपवर्गः।स चैकविंशतिभेदभिन्नस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः।एकविं
शतिभेदास्तु।शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेति।गौणमुख्यभेदात्।सुखमपि दुःखा
नुषंगाद्दुःखं।अनुषंगोऽविनाभावः।स चायमुपचारो मधुनि विषसंपृक्ते मधुनोऽपि विषपक्षनिक्षेपवत्।
स पुनरपवर्गः कथं।उच्यते।शास्त्रादिदितपदार्थतत्त्वस्य विषयदोषदर्शनेन विरक्तस्य मुमुक्षोः ध्यायि
नो ध्यानपरिपाकवशात्साक्षात्कृतात्मनः क्लेशहीनस्य निष्कामकर्मानुष्ठानात् अनागतधर्माधर्मावनार्ज
यतः पूर्वोपात्तधर्माधर्मप्रचयस्य योगर्द्धिप्रभावाद्विदित्वा समाहृत्य भुंजानस्य पूर्वकर्मनिवृत्तौ वर्तमानशरीरा
पगमे अपूर्वशरीराभावात्।शरीराद्येकविंशतिभेदं दुःखं न भवति।कारणाभावात्।सोऽयमेकविंशतिप्रभेदं दु रामः
ःखहानिर्मोक्षः।अपवर्ग इति।इदानीं संशयमाह।एकस्मिन् विरुद्धनानार्थावमर्शः संशयः।स त्रिविधः। २९

समानधर्मदर्शनजो। धर्मिणो विप्रतिपत्तिजोऽसाधारणधर्मजश्चेति। तत्र को विशे[illegible]र्शनत्वमतिसमान
धर्मदर्शनजः। यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। एकस्मिन्नेव हि पुरोवर्त्तिनि द्रव्ये स्थाणुत्वनिश्चायकं वक्रकोटरा
दिमत्त्वं पुरुषत्वनिश्चायकं शिरःपाणिपादिकं विशेषमपश्यतः स्थाणुपुरुषयोः समानधर्ममूर्ध्वत्वादिल
क्षणं च पश्यतः पुरुषस्य भवति संशयः। किमयं स्थाणुः स्यात् पुरुषो वेति। द्वितीयस्तु संशयो विशेषादर्शने सम
ति विप्रतिपत्तिजः। यथा किमयं शब्दो नित्य उतानित्य इति। तथाहि। एके ब्रुवते शब्दो नित्यः अपरे ब्रुवते शब्दोऽनि
त्य इति। तयोर्विप्रतिपत्तौ मध्यस्थस्य पुंसो विशेषमपश्यतो भवति संशयः। किमयं शब्दो नित्य उतवाऽनित्य
इति। असाधारणधर्मजस्तु संशयो यथा। नित्यानित्याभ्यां व्यावृत्तेन भूमात्रसाधारणेन गन्धवत्त्वेन विशे
षमपश्यतो भुवि नित्यत्वानित्यत्वसंशयः। तथाहि। उभसकलनित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन [illegible]। गाऽद्भ्रुदि[illegible]ला।

नवलस्य हेतोर्महानसः इति॥ द्वितीयपक्षे वैधर्म्यदृष्टांतः॥ पं॰ ३

ओं२

त॰भी॰ उतमकत्यानि। याहगेनतेन: योग्यानिस्तीतिसंशयः।येनप्र [illegible] सुखदुःख

३० वाप्तिहानी।तदर्था हि प्रवृत्तिः सर्वस्य।वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयो दृष्टांतः।स च द्विविधः।एकः साध

र्म्यदृष्टांतः।तस्यैव हेतोर्महाह्रदः।आगमालिकत्वेनाभ्युपगतोर्थः।सिद्धांतः।स चतुर्धा।सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणा

भ्युपगमसिद्धांतभेदात्।सर्वतंत्रसिद्धांतो यथा।धर्मिमात्रसद्भावः।द्वितीयो यथा।नैयायिकस्य मनइंद्रियं तद्वि

मानतंत्रे वैशेषिके सिद्धांतः।तृतीयो यथा।क्षित्यादिकर्तृसिद्धो कर्तुः सर्वज्ञत्वं।चतुर्थो यथा।जैमिनीयकस्य नित्या

नित्यत्वविचारो यथा।तेषां भवतु नाव शब्दो गुण इति।अनुमानस्यैकदेशा अवयवाः।ते च प्रतिज्ञादयः पंच।तथा

च न्यायसूत्रे।प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति।तत्र साध्यधर्मविशिष्टधर्मिप्रतिपादकं राम॰

वचनं प्रतिज्ञा।यथा पर्वतो वह्निमानिति।पंचम्यंतं लिंगप्रतिपादकं वचनं हेतुः।यथा धूमवत्त्वादिति।साध्या ३०

री वांतवा। वाक्य २

तथा पायमिति वा

परामिश्चवदियापकस्य

निकेदृष्टान्तवचनमुदाहरणं । यथा यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् । यथा [illegible] वचनं उपनयः । य

था धूमवांश्चायमिति । [illegible] साध्योपसंहारो निगमनं । यथा तस्मादग्निमानिति । [illegible] स्मात्र्थेति वा एते च पञ्च । एव

: पञ्चानुमानवाक्यस्यावयवाः । वह्नुसमव्यापिकारणं । शब्दस्याकाश[illegible] समवेतत्वात् । तर्को निष्टः प्रसंगः । व्याप्या

रोपेण व्यापकारोपप्रसंगः । स च सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्यांगीकारेण व्यापकप्रसंजनं । यथा यद्यत्र घटोऽभ

विष्यत् तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यत । स्वयं तर्कः प्रमाणानामनुग्राहकः । तथा हि । अयं पर्वतः सा[illegible] इतामग्निरि

ति तिमत्त्वे हावेन तस्य हि किञ्चिन्मन्यते नग्नि[illegible]मिति न द्यानं प्रतिपद्यमनग्निरपि विप्रहृनग्निमत्वाद्धूमोप्यभवि

ष्यदिति । अधूमवत्त्वस्य प्रसंजनं क्रियते । स एव प्रसंगस्तर्क उच्यते । अयं च प्रवर्तमानस्य धूमलिंगकस्या-

मानस्य विषयमग्निमनुप्रापयति । अनग्निमत्त्वप्रतिक्षेपात् । अतोनुमानस्य भवत्यनुग्राहक इति । एवकश्चि

पुर्वतर्कः - तानुमानस्य विषयप्रवेशो तर्केण क्रियत
मेज्ञानर

त॰भा॰ ऊहा तर्कः। संशयेन तर्कयतीति। तत्र। एककोटिविषयत्वात्तर्कस्य। निर्णयो ऽवधारणज्ञानं। प्रमाणफलं। तत्त्वबुभु
३१ त्सोः कथावादः। सत्याष्टनिग्रहस्थानमधिकरणं। तेच न्यूनाधिकापसिद्धान्ता हेत्वाभासपंचकं चेत्यष्टनिग्रहाः। उभयसा
धनवती विजिगीषुकथा जल्पः। यत्र यथासंभवं सर्वनिग्रहस्थानमधिकरणं। परपक्षे दूषिते स्वपक्षसा
धनप्रयोगावसानत्वात्। स्वपक्षस्थापनाहीना वितंडा। परपक्षदूषणमात्रावसाना [illegible] स्यैवैतंडिक [illegible]।
प्यः प्रश्नोत्ति। कथा तु नाम [illegible]क पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसंदर्भः। ज्ञानां पक्षधर्मत्वादिरूपा [illegible]म
ध्ये एकेनापि रूपेण हीना अहेतवः। तेपि कतिपयरूपयोगाद्धेतुवदवभासमाना हेत्वाभासाः। ते चासिद्धवि
रुद्धानैकांतिकप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात् पंचैव। अत्रोदयनेन व्याप्तस्य पक्षधर्मतया प्रतीतिः सिद्धि राम
स्तदभावो ऽसिद्धिरित्यसिद्धिलक्षणमुक्तं। तच्चयपिपतच्च विरुद्धादिष्वपि संभवतीति सांकर्यं प्रतीयते। तथापि च ३१

वादि प्र[illegible] सां ४

थानसांकपतंथोच्यते।योद … ।धनपुत्रपरिस्फुरतिः मथस्य दुष्टत्वप्रोसस्व … ष्ट ।मिकरणो … ब्रणमिति
यावत्।नान्यः।तेनैवपुरःस्फुर्तिकेनदुष्टौत्तापिनायो … धापद … मानेजातेतदुपजीविनोऽन्याससानुपयोगा
त्।तथाचसतियत्रसाध्यविपर्ययपक्षयोर्दुष्टत्वमिकारणंसएवविवक्षितोहेत्वाभासः।एवंयत्रव्यभिचारस्य
स्तथाभूतास्तेनैकांतिकादयः।येपुनर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुस्वरूपत्वप्रमाभावेनप्रकाशके असिद्धाः।।
दुष्टत्वमिकारकाइतियावत्।तथाभूतस्यासिद्धस्य त्रिविधः।आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धव्याप्यत्वासिद्धभेदात्
।तत्रयस्यहेतोराश्रयोनावगम्यतेसआश्रयासिद्धः।यथागगनारविंदंसुरभिअरविंदत्वात्सरोजारविंदव
त्।अत्रवहिगगनारविंदमाश्रयःसचनास्त्येव।अयमप्याश्रयासिद्धः।तथाहि।घटःअनित्यःकार्यत्वात्।प
टवत्।ननुआश्रयस्यसत्वात्।कार्यत्वादितिहेतुर्नयमाश्रयासिद्धः।किंतुसाधनस्कसात्।सिद्धस्यद्वयानि

॰ त्वस्य साधनात्। मैवं। न हि [illegible] योमवत्पः [illegible] पलब्धेः यतो नि
र्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्त्तते। अपि तु संदिग्धेर्थे। न च घटे ऽनित्यत्वसंदेहोस्ति। अनित्यत्वस्य निश्चितत्वात्। तेन प
क्षेपि स्वरूपेण घटोस्ति तथाप्यनित्यत्वसंदेहाभावात् नासावाश्रय इत्याश्रयासिद्धत्वादहेतुः। स्वरूपा
सिद्धमुच्यते। यो हेतुराश्रये नावगम्यते स स्वरूपासिद्धः। यथा सामान्यं नित्यं कृतकत्वात्। इति कृतकत्वं हेतु
राश्रये सामान्ये नास्त्येव। भागासिद्धोपि स्वरूपासिद्ध एव। यथा पृथिव्याप्स्वत्वात्ः परमाणवः नित्या गं
धवत्त्वादिति। गंधवत्त्वं पक्षीकृतेषु सर्वेषु नास्ति। पृथिवीमात्रवृत्तित्वात्। अत एव भागे स्वरूपासिद्धः। तथा विशे
षणासिद्धविशेष्यासिद्धासमर्थविशेषणासिद्धासमर्थविशेष्यासिद्धादयः स्वरूपासिद्धभेदाः। तत्र विशे
षणासिद्धो यथा। शब्दः अनित्यः द्रव्यत्वे सति अस्पर्शवत्त्वात्। अत्र द्रव्यत्वविशिष्टमस्पर्शवत्त्वं हेतुः। नास्पर्श

[illegible] त्वं नास्ति गु णत्वात्। अतो विशेषणं नि[illegible] न च असति विशेषणे द्रव्यत्वेन विशिष्टम
स्पर्शवत्वमस्ति विशेषणाभावे विशिष्टस्वरूपस्याभावः। तेन [illegible]त्यस्पर्शवत्वे विशिष्टहेतोरभावात्स्व
रूपासिद्धत्वं। विशेष्यासिद्धो यथा। शब्दः नित्यः अस्पर्शवत्वे सति द्रव्यत्वात्। अत्रापि विशिष्टहेतुः व
च विशेष्याभावे विशिष्टस्वरूपमास्ति। हि विशिष्टहेतुरपि नास्त्येव। असमर्थविशेषणविशेषो यथा। शब्दो
नित्यो गुणत्वे सति श्र[illegible]रणत्वात्। अत्र विशेषणस्य न किंचित्सामर्थ्यमस्ति विशेषस्य कारणत्वस्यैव नि
त्यत्वसाधनसामर्थ्यात्। तद[illegible]मर्थं विशेषणं। अतो समर्थविशेषणासिद्धः। स्वरूपासिद्ध एव। विशे[illegible]
भावे विशिष्टस्याभावात्। ननु विशेषणं गुणत्वं तच्च शब्दस्यैव। न कथं विशेषणाभावः। सत्यं। अस्त्येव
गुणत्वं न तु विशेषणं। न हि हेतो विशेषणं पदं व्यस्य वक्तुं हेन प्रयोजनवत्। गुणत्वं तु निःप्रयोजनं समर्थ

त॰भा॰ ३२ मस्तकमेव। असमर्थवि[illegible]ष्या। तत्रैव त[illegible]त्पयेन[illegible]। गाश्राद्योनि [illegible]लेः। [illegible]त्वात्। अत्र
नुमानस्यैव नित्यत्वसाधने समर्थत्वात्। विशेष्यमसम[illegible]। स्वरूपासिद्धस्तु विशेष्याभावे विशिष्टाभा
वात्। विशिष्टस्य हेतुत्वेनोपादानात्। शेषं पूर्ववत्। व्याप्यत्वासिद्धस्तु स एव यस्य हेतोर्व्याप्तिर्नावगम्यते। स द्वि ३२
विधः। एकः साध्येनासहचरितः। अपरस्तु सोपाधिकसाध्यसंबंधः। तत्र प्रथमो यथा। यत्सत्तत्क्षणिकं। यथा
जलधरः। संश्च विवादास्पदीभूतश[illegible]दिरिति। अत्र शब्दादिः पक्षः। तस्य क्षणिकत्वं साध्यं। सत्त्वं हेतुः। न
हेतोः चास्य क्षणिकत्वेन व्याप्तौ प्रमा[illegible]णमस्ति। [illegible]। उद्गतीमुपाधिसहितो व्याप्यत्वासिद्धः। प्रथ्रश्यनौमर[illegible]म। मैत्री तद्यथा २
तनयः। मैत्रीतनयत्वात्। परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोमवत्। मैत्रीतनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये। न च मैत्रीतनयत्वं श्या श्याम॰
मत्वे प्रयोजकं। किं तु शाकाद्याहारपरिणामभेद एव। प्रयोजकश्चोपाधिरुच्यते। [illegible]तो मैत्रीतनयत्वस्य श्याम ३२

प्रयोजको। किं॰ शाकाद्या[illegible]रपरिणामभेद एव। प्रयोजक[illegible]पाधिरुच्यते। अतो मैत्रीतनयत्वस्य शा
कत्वेन संबंधे शाकाद्यन्नपा[illegible]पाधिः। यथाग्नेर्धूमसंबंधे आर्द्रेन्धनसंयोगः। अत्रोपाधिसंबंधाभावा
न्नास्ति। अतो व्याप्यत्वासिद्धोयं हेतुर्मैत्रीतनयत्वादिः। तथाऽपरोपि व्याप्यत्वासिद्धः। यथा क्रत्वंगवर्गि जीहिं
साऽत्र धर्मसाधने हिंसात्वात्। क्रतुत्वाद्यहिंसावत्। न च हिंसात्वमधर्मसाधने प्रयोजकं। किंतु निषिद्धत्वमुपा
धिरिति पूर्ववदुपाधिसद्भावात्। व्याप्यत्वासिद्धोयं हिंसात्वहेतुः। ननु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापको
यः स उपाधिरित्युपाधिलक्षणं। तच्च निषिद्धत्वे नास्ति। स कथं निषिद्धत्वमुपाधिरिति। मैवं। निषिद्धत्वेप्यु
पाधिलक्षणसमन्वयात्। तथा हि। साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य व्यापकं निषिद्धत्वं। यत्र यत्राधर्मसाधनत्वं।
तत्र तत्रावश्यं निषि[illegible]त्वस्य सत्त्वात्। न च यत्र हिंसात्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वं। क्रत्वंगहिंसायां व्यभिचारात्॥

त॰भा॰ अत्रहिकृतकत्वंग्राहंसाध्योऽगतंमतानः निषिद्धत्वमिति।तदेवं विधेऽसिद्धोभेदाःकथितास्ते।ति विरुद्धःक
३४ थ्यते।साध्यविपर्ययव्याप्तोहेतुर्विरुद्धः।यथानित्यःशब्दःकृतकत्वात्।अत्रहिनित्यत्वंसाध्यंतद्विपर्य
येणकृतकत्वंव्याप्तं।यद्यत्कृतकंतदनित्यमेव।अतःसाध्यविपर्ययव्याप्तत्वात्कृतकत्वंहेतुर्विरुद्धः।सा
ध्यसंशयहेतुरनैकांतिकः।सचव्यभिचारस्योव्यतोद्विविधः।साधारणानैकांतिकः।सचव्यभिचार
स्योत्पतोसद्विविधः।साधारणानैकांतिकोसाधारणानैकांतिकश्चेति।तत्रप्रथमःपक्षसपक्षविपक्ष
वृत्तिः।यथाशब्दोनित्यःप्रमेयत्वादिति।अत्रप्रमेयत्वंहेतुःपक्षेशब्देसपक्षेनित्येविपक्षेवानित्येघटादौ।व
र्ततेयतः प्रमेयत्वात्।तस्मात्प्रमेयत्वादितिहेतुःसाधारणानैकांतिकः।असाधारणानैकांतिकःसउच्यते राम॰
यःसपक्षविपक्षाभ्यांव्यावृत्तःपक्षएववर्तते।यथाभूर्नित्यागंधवत्वादिति।अत्रहिगंधवत्वहेतुःसचसपक्षा ३४

नि॥ ८ ॥ मो विपक्षाद्व्यानित्याज्जलादेर्व्यावृत्तं । गंधवत्वात्पृथिवीमात्र त्तित्वादिति । भिचारस्तु वस्तुने । सं
भवत्सपक्षविपक्षस्य हेतोः सतः पक्षवृत्तित्वे सति विपक्षादावृत्ति नि ः गमकत्वात् । तस्य तन्नियमाभा
वो व्यभिचारः । स च द्वेधा संभवति । सपक्षे विप । वृत्तौ तथा वृत्तौ चाय प्रति पक्षभूतहेत्वंतरमस्ति स प्रकरण
समः । सत्प्रतिपक्षः स एवोच्यत इति । तद्यथा । शब्दोऽनित्यः नित्यधर्मरहितत्वात् । शब्दः नित्यः अनित्यधर्म
रहितत्वात् । अत्र हि साध्यविपरीतार्थसाधकं समानबलमनुमानांतरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते । यत्पुनरतुल्यब
लं न स प्रतिपक्षः । तथा हि विपरीतसाधकानुमानं त्रिविधं भवति । उपजीव्यमनुपजीवकमनुभयं चेति । तत्रा
द्यं बाधकं बलवत्वात् । यथाऽनित्यः परमाणुः मूर्तत्वात् । घटवत् । इत्यत्र पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति स्वरूपवृ
त्तित्वात् । समवायवदिति । नित्यत्वमंतर्भाव्य माणुसाधकमनुपजीव्यं । कथमेतदनुपजीव्यमिति चेत् । आश्रयप्र

लाभादिति ब्रूमः। नहि प्रमाणेनाग्रह्यमाणो धर्मी॥ परमाणवो ह्यनित्यत्वा[illegible] भवति। आश्रयासि
द्धेः। अतोऽनेनानुमानेन परमाणुग्राहकस्य प्रमा[illegible] मनुज्ञातो ऽन्यथास्मादयासंभवात्। तस्मादुपजी
व्यं बाधकमेव। उपजीवकं तु दुर्बलत्वाद्बाध्यं। यथेदमेवानित्यत्वानुमानं। तन्नीयं तु सत्प्रतिपक्षः। समबलत्वात्। य
स्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेन पक्षे साध्याभावः परिच्छिन्नः। स कालात्ययापदिष्टः। स एव बाधितविषय [illegible] त्युच्यते। यथा
अग्निरनुष्णः कृतकत्वाज्जलवत्। अत्र कृतकत्वं हेतुः। तस्य पक्षो ऽनुष्णत्वं तस्याभावः प्रत्यक्षे[illegible] रिच्छिन्नः
। त्वगिन्द्रि[illegible] स्य उष्णत्वपरिच्छेदात्। यथाऽपरोऽपि काल[illegible] पदिष्टः। यथा घटस्य क्षणिकत्वे साध्ये ऽप्राग्गुक्त
सत्वं हेतुः। तस्यापि पक्षस्य साध्यं क्षणिकत्वं तस्याभावः प्रत्यभिज्ञालक्षणेन प्रमाणेन परिच्छिन्नः। स एवायं घटो यः पूर्व
मुपलब्ध इति प्रत्यभिज्ञया पूर्वानुभवजनितसंस्कारसहकृतेन्द्रियप्रभवया पूर्वापरकालयोर्घटस्यैकत्वपरि

ष्टा इति। एत[illegible] हेत्वाभासाः। याप्यपक्ष[illegible]भत्वादिरूप[illegible]नल[illegible] न साधयं
तीति। ये पि लक्षणस्य अतिरेकि हेतोः त्रयो ऽतिव्याप्त्यव्याप्त्यसंभवा स्तेष्वत्रैवांतर्भवंतीति न तु पंचमो ऽधिकाः।
तथाहि। अतिव्याप्तिर्व्याप्यत्वासिद्धः। विपक्षाद्व्यावृत्तेरभावात्। सोपाधिकत्वाद्वा रिव्यासेः। यथा गोलक्ष
णस्य कलत्वस्य गोलक्षणे यत्कलत्वस्य गोत्वेन सामानाधिकरण्यं प्रयोजकं न तु पशुत्वं। तथा ऽव्याप्तिर्भागासिद्धत्वं। यथा
गोलक्षणस्य शाबलेयत्वस्य। असंभवस्य स्वरूपासिद्धत्वं। यथा ब्राह्मणलक्षणस्य मुंडादंडवत्त्वस्य। ।
अभिप्रायान्तरेणाप्रयुक्तस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणाभिधानं छलं यथा नवकंबलो यं माणवक इति। वा[illegible]यस
नूतनाभिप्रायेण प्रयुक्तस्य[illegible]। तस्माशंक्य कश्चिद्दूषयति। नास्य नव कंबलाः संभवंति। दरिद्रत्वात्। न
ह्यद्वयमपि संभाव्यते। कुतो ऽस्य नवेति। तच्च वाक्छलं वा ऽस्ति या जीयते। अर[illegible]न्तरं जातिः। साधोत्कर्षसमा

भा
३६
हिमेदेन [illegible]विधा। विस्तरभयान्नेह कार्त्स्न्येन सो[illegible] व्याप्तेन दृष्टांतगतध[illegible]। धर्मेऽव्यापकधर्म
स्याधानेनमुत्कर्षसमा जातिः। यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवत् इत्यकेकश्चिदाह। यदि कृतक
त्वेन घटवत् शब्दोऽनित्यः स्यात्तेनैव हेतुना तद्वदेव शब्दः सावयवोऽपि स्यात्। अपकर्षसमस्तु आलिख्य
ते। दृष्टांतगतधर्मस्य व्याप्तेनाव्यापकधर्माभावस्यापादनमपकर्ष[illegible]मा जातिः। यथा पूर्वस्मिन्नेवानुमा
ने कश्चिदाह। यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवच्छब्दो नित्यः स्यात्। पराजय[illegible]तुर्निग्रहस्थानं। तच्च[illegible] नाधि
कापसिद्धांतोऽर्थांतरमप्रतिभा मतानुज्ञा विरोधादिभेदात् बहुवि[illegible] विस्तरभयान्नेह लक्ष्यन्[illegible] च्य
ते। न्यूनं विवक्षितार्थादन्यूनमेव हीनं न्यूनो विवक्षितार्थात् किंचिदप्यधिकेन तदधिकं। सिर्थांतरं। उत्त
रापरिस्फूर्तिरप्रतिभा। पराभिमतस्यार्थस्य स्वप्रतिकूलत्वस्य स्वयमेवाभ्यनुज्ञा स्वीकारो मतानुज्ञा।
राम०
३६

॥ दृष्टांतार्थभेदो विरोधः॥ इहात्यंतानुप[...]॥ नास्व[...]पमेदेन भूपो भूपः अतिपा[...]मप्रयाजनानां वालह
रणोद्दोषाप। एतावतैव वालव्युत्पत्तिसिद्धेः॥ ॥इति श्रीकेशवमिश्रविरचिता तर्कभाषा समाप्ता॥
॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥व॥ ॥व॥ ॥श्री॥ ॥व॥ व॥ ॥व॥ ॥ ॥

राम०
३७

ग्रंथ संख्या। तर्कभाषा ७५०